

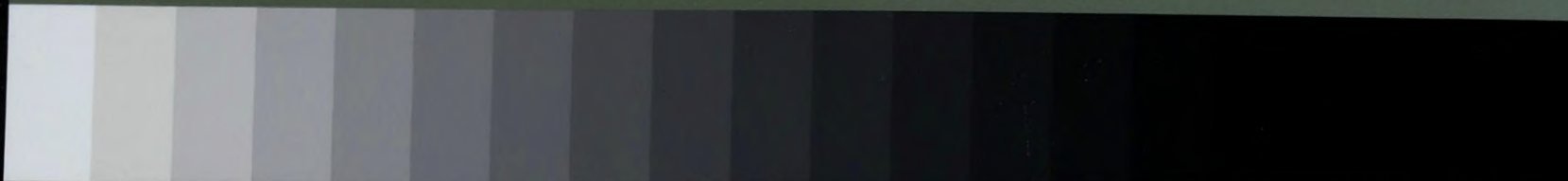

Grey Scale #13

DANES
-PICTA
.COM

A 1 2 3 4 5 6 M 8 9 10 11 12 13 14 15 B 17 18 19

**Broń
masowego
rażenia
w świetle prawa
międzynarodowego**
wybrane problemy

Biblioteka Główna
Akademii Sztuki Wojennej

57678

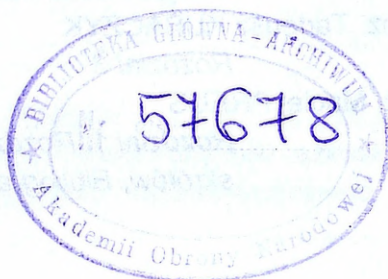

09-057678-000-0

AKADEMIA OBRONY NARODOWEJ

AKADEMIA OBRONY NARODOWEJ

**Broń
masowego
rażenia
w świetle prawa
międzynarodowego
wybrane problemy**

Warszawa 2004

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział 1. PODSTAWOWE POJĘCIA	10
1.1. Broń masowego rażenia – istota i czynniki rażenia	10
1.2. Podstawowe elementy prawa międzynarodowego publicznego	16
Rozdział 2. BRONŃ JĄDROWA W PRAWIE MIĘDZYNARODOWYM ..	25
2.1. Układy bezpośrednio dotyczące broni jądrowej	25
2.2. Układy pośrednio dotyczące broni jądrowej	45
2.3. Konkluzje	56
Rozdział 3. BRONŃ BIOLOGICZNA I CHEMICZNA W PRAWIE MIĘDZYNARODOWYM	59
3.1. Próby wyeliminowania broni chemicznej i biologicznej z arsenałów wojskowych	59
3.2. Konwencja o broni biologicznej	70
3.3. Konwencja o zakazie produkcji i stosowania broni chemicznej	78
3.4. Poszukiwanie sposobów wzmocnienia konwencji o zakazie broni biologicznej i chemicznej	86
3.5. Konkluzje	96
Podsumowanie	98
Bibliografia	99
Wykaz ważniejszych skrótów	108

Autorzy:

Gen. broni w st. spocz. prof. dr inż. Tadeusz JEMIOŁO

Wstęp, Podsumowanie, redakcja naukowa

Ppłk mgr inż. Tadeusz KUBACZYK

Rozdział 3

Mjr mgr inż. Maciej PREUS

*Rozdział 1, Rozdział 2, Wykaz ważniejszych
skrótów, Bibliografia*

Redaktor: Jerzy WAJS

Projekt i wykonanie okładki: Dariusz ŁYSIO

Korekta: Renata Czerwińska

© **Copyright** by Tadeusz Jemiolo, Tadeusz Kubaczyk, Maciej Preus

ISBN 83-89423-86-3

Sygn. AON 5648/04

Skład, druk i oprawa: Akademia Obrony Narodowej – Wydział Wydawniczy
00-910 Warszawa, al. gen. A. Chruściela 103, tel. 681-40-55, tel./faks 681-37-52
Zam. nr 542/2004

„Przemoc, zwłaszcza podczas wojny, jest działalnością konfundującą i niepewną, zależną w sposób wysoce nieprzewidywalny od decyzji podejmowanych przez chwiejne istoty ludzkie zorganizowane w niedoskonałe rządy, polegające na niepewnych systemach ostrzegania i łączności oraz na niesprawdzonych ludziach i sprzęcie”.

Thomas Schelling, *Arms and Influence*,
Yale University Press, New Haven 1966, s. 93.

Wstęp

Koniec zimnej wojny i upadek bipolarnego podziału świata stanowiły o zmianie globalnego środowiska bezpieczeństwa. Zaistniała sytuacja, która charakteryzuje się niskim stopniem zagrożenia militarnego, zwłaszcza w skali globalnej, ale też niskim poziomem bezpieczeństwa międzynarodowego.

Wyłoniło się wiele nowych wyzwań i zagrożeń, które zmusiły analityków i strategów wojskowych do szeregu przewartościowań w zakresie planowania i prowadzenia współczesnych operacji. Zmiana przedmiotowego zakresu bezpieczeństwa międzynarodowego oraz pojawienie się nowych kryteriów oceny bezpieczeństwa, uczyniły aktualnym pytanie o miejsce i rolę siły militarnej – zwłaszcza zaś broni masowego rażenia – w kształtowaniu stosunków międzynarodowych i bezpieczeństwa w pierwszych dekadach XXI wieku.

Postzimnowojenna faza dyskusji na temat broni jądrowej obfitowała w quasi-rządowe analizy i propozycje eliminacji – częściowej lub całkowitej – arsenałów tej broni. Na szczególną uwagę zasługują opracowania przygotowane przez dwie grupy: *Canberra Commission* oraz *Tokyo Forum*¹.

The Canberra Commission on Elimination of Nuclear Weapons została powołana do życia w końcu 1995 roku, stanowiąc panel 17 wybitnych specjalistów z 10 krajów. Celem jej pracy było wypracowanie konkretnych propozycji sposobu uwolnienia świata od broni jądrowej. Komisja uznała, że eliminacja broni jądrowej winna być przedsięwzięciem w skali globalnej, realizowanym stopniowo pod nadzorem międzynarodowym. Przygotowane przez Komisję propozycje, rząd Australii zobowiązał się przedstawić podczas 51 sesji Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych. Należy przypomnieć, że inicjatorem powołania Komisji był właśnie premier Australii.

Forum tokijskie na temat nierozprzestrzeniania broni jądrowej i rozbrojenia powstało w 1998 roku z inicjatywy premiera rządu Japonii. Forum stanowiło panel niezależnych ekspertów z różnych krajów,

¹ Zob. E. Haliżak, R. Kuźniar, *Prawo – instytucje i polityka w procesie globalizacji*, Wyd. Nauk. Scholar, Warszawa 2003, s. 522.

Istnieje zatem prawdopodobieństwo, że mogą mieć miejsce incydenty z bronią jądrową, szantaże nuklearne albo ograniczone konflikty między małymi państwami. Staje się zatem oczywiste, że jeśli nie zostanie zahamowana proliferacja broni jądrowej na początku tego wieku, to wzrośnie potencjalne zagrożenie katastrofą lub konfliktem jądrowym. Groźba takiego konfliktu istnieje przecież ciągle między Indiami i Pakistanem, czego dowiódł ostatni kryzys wywołany sprawą Kaszmiru.

Znaczący wpływ na proces zapobiegania rozpowszechnianiu broni masowego rażenia wywiera stan prawa międzynarodowego dotyczącego tej problematyki oraz konsekwencja jego przestrzegania.

Zamiarem autorów oddawanej do rąk Czytelnika książki, jest przybliżenie wybranych zagadnień z dorobku prawa międzynarodowego dotyczących broni masowego rażenia oraz rzetelności jego respektowania przez podmioty tego prawa. Autorzy żywią nadzieję, iż książka będzie bardzo pomocną lekturą w procesie nauczania międzynarodowego prawa humanitarnego konfliktów zbrojnych zarówno dla nauczycieli akademickich, jak i studentów.

którego owocem pracy było opracowanie dokumentu końcowego, poświęconego przeciwdziałaniu proliferacji broni nuklearnej.

Podpisanie *Układu o redukcji strategicznej broni ofensywnej*, przewidującego zmniejszenie do 31 grudnia 2012 roku liczby głowic jądrowych do poziomu 1700–2200 po każdej ze stron, wychodziło niejako naprzeciw oczekiwaniom obu wspomnianych komisji. Potencjalna rezygnacja państw z broni atomowej oraz wznowienie norm antyproliferacyjnych, wydawały się zapowiadać wzrost skuteczności funkcjonowania systemu nierozprzestrzeniania. Ostatnia dekada minionego wieku przysporzyła jednak wielu dowodów na to, iż były to oczekiwania zbyt optymistyczne.

Okazało się bowiem, że *zagrożeniem dla poszczególnych państw, całych regionów, a także – w szczególnych okolicznościach – całego układu globalnego, stała się niekontrolowana proliferacja broni masowego rażenia oraz środków jej przenoszenia. Nadal prowadzone są w kilku państwach programy zmierzające do stworzenia potencjału broni masowego rażenia oraz systemów raketowych. Zagrożenie to wzrasta ze względu na coraz bardziej realną możliwość wejścia w posiadanie tego rodzaju broni i środków jej przenoszenia przez organizacje terrorystyczne oraz przestępcze*².

Spośród 185 państw należących do Organizacji Narodów Zjednoczonych ponad 8 posiada broń nuklearną, ponad 20 broń chemiczną, 8 do 10 broń biologiczną i ponad 18 pociski raketowe balistyczne³. Niektóre państwa mogą wykazywać chęć posiadania broni jądrowej, wychodząc z oceny rzeczywistych lub wyimaginowanych zagrożeń. Pragnienie takie może też wynikać z przekonania, że posiadanie takiej broni umocni ich pozycję międzynarodową albo też z faktu posiadania tej broni przez sąsiadów. W latach 2010–2020, liczba państw dysponujących bronią nuklearną może przekroczyć 24⁴.

² *Strategia bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej* – przyjęta na posiedzeniu Rady Ministrów w dniu 22 lipca 2003 r., podpisana przez prezydenta RP 8 września 2003 r.

³ Zob. B.R. Schneider, *Evaluating Preemptive Counter-Proliferation*, Washington, D.C. 1995, s. 5.

⁴ Zob. A.F. Manfredi, *Ballistic Missiles Proliferation Potential in the Third World*, NDU, Washington, D.C. 1986, s. 6.

Historia początków broni jądrowej to historia amerykańskiej bomby atomowej i dlatego została ona dobrze i wielokrotnie opisana⁸. Jednak z powodu międzynarodowego charakteru badań nad rozszczepieniem jądra atomu, promieniotwórczością i potem energią jądrową, trudno precyzyjnie uchwycić najwcześniejsze fazy budowy broni jako takiej⁹. Z całą pewnością, tragiczna sytuacja w Europie w końcu lat 30. XX wieku walcie przyczyniła się do tego, że broń ta powstała właśnie w Stanach Zjednoczonych¹⁰.

Wiosną 1939 roku naukowcy związani z badaniami jądrowymi prowadzonymi w USA, zaniepokojeni prawdopodobnymi pracami nazistów w Europie, zwrócili się do Alberta Einsteina o wystosowanie listu polecającego do prezydenta Stanów Zjednoczonych w celu przedstawienia mu koncepcji zbudowania urządzenia wybuchowego, mającego zastosowanie militarne¹¹ i jednoczesnego podkreślenia konieczności wyprzedzenia Niemców w tym względzie. Po pewnych perturbacjach list został napisany, przedstawiony prezydentowi, a wskutek tego powstał zespół, kierowany przez nowo mianowanego generała brygady Lesli R. Grovesa, którego zadaniem było skonstruowanie przedmiotowego gadżetu.

⁸ Jako przykłady mogą posłużyć: L.R. Groves, *Now It Can Be Told*, Harper&Row, New York 1962; S. Groueff, *Manhattan Project*, Little, Brown 1967. Najwszechstronniejszy i – jak dotąd – najlepiej udokumentowany materiał przedstawiający twórczy wysiłek naukowców, inżynierów i techników oraz wojskowych od początku XX w. aż do zrzucenia pierwszej bomby atomowej na japońskie miasta w 1945 r., daje R. Rhodes, *The Making of the Atomic Bomb*, Simon&Schuster, 1986 (wyd. polskie w tłum. P. Amsterdamskiego – R. Rhodes, *Jak powstała bomba atomowa*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2000). W języku polskim dobry materiał przedstawił też P. Grudziński, *Teologia bomby. Narodziny systemu nuklearnego odstraszania, 1939–1953*, t. 1: *Bomba atomowa*, PWN, Warszawa 1988, s. 83–117.

⁹ Pierwsze pomysły wyzwolenia energii z rozszczepianych jąder atomów datują się na lata 30. XX w. Zob. R. Rhodes, *Jak powstała bomba atomowa*, wyd. cyt., s. 23–24.

¹⁰ Szerzej na ten temat zob. P. Grudziński, *Uczeni i barbarzyńcy. Polityka nuklearna Stanów Zjednoczonych, 1939–1945*, PWN, Warszawa 1987, s. 12–16. Interesujący opis sytuacji naukowców w nazistowskich Niemczech w latach 30. XX w. daje tenże, *Teologia bomby...*, t. 1., wyd. cyt., s. 35–44.

¹¹ O istnieniu realnych możliwości zbudowania bomby atomowej przekonano się w 1940 i 1941 r. Zob. R. Rhodes, *Jak powstała bomba atomowa*, wyd. cyt., s. 306–307, 309 i 318. Jednak już w 1934 r. L. Szilard zaproponował konstrukcję urządzenia wybuchowego opartego na reakcji łańcuchowej i uzyskał na nie patent. Zob. tamże, s. 191.

Rozdział 1

PODSTAWOWE POJĘCIA

1.1. Broń masowego rażenia – istota i czynniki rażenia

Ogólnie rzecz biorąc, broń (według *Encyklopedii Britannica*) można podzielić na konwencjonalną, która niszczy za pomocą energii kinetycznej (jak np. pocisk) lub chemicznej (np. bomba, granat) oraz niekonwencjonalną, do której należy broń jądrowa, chemiczna i biologiczna⁵. Często broń masowego rażenia utożsamia się z bronią niekonwencjonalną. W wielotomowej *Encyklopedii Britannica* zabrakło jednak takiego hasła. Co więcej, jedynie w określeniach broni biologicznej i chemicznej stwierdza się, że jest to rodzaj broni masowego rażenia, zaś w wypadku pojęcia „broń jądrowa”, nie ma uwagi o jej przynależności do tego rodzaju broni⁶.

Wielka encyklopedia powszechna sprzed czterdziestu lat najlepiej oddaje charakter *broni masowej zagłady*, stwierdzając, że jest to ogólna nazwa nowoczesnych broni o wielkiej sile niszczycielskiej, których skutków działania nie można ograniczyć do ściśle określonych obiektów wojskowych. Zalicza się do nich broń jądrową, bakteriologiczną i chemiczną⁷.

Bezsprzecznie wymiennie stosuje się pojęcia *broń masowego rażenia* i *broń masowej zagłady*, jako tożsame. Ze względu na charakter arsenału, niewłaściwe wydaje się tłumaczenie wprost z języka angielskiego (*weapons of mass destruction*), jako *broń masowego zniszczenia*. O ile bowiem broń jądrowa rzeczywiście niszczy, to chemiczna i biologiczna głównie zabija (obezwładnia) organizmy żywe.

⁵ Por. *Encyklopedia Britannica*, t. 5, edycja polska, Wyd. Kurpisz, Poznań 1998, s. 217. Taki sam podział proponują: *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 1, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa 1995, s. 570 oraz *Leksykon wiedzy wojskowej*, Wyd. MON, Warszawa 1979, s. 52.

⁶ Zob. *Encyklopedia Britannica*, t. 5, wyd. cyt., s. 218.

⁷ *Wielka encyklopedia powszechna PWN*, Państwowe Wyd. Nauk., Warszawa 1963, s. 59. Takie określenie jest następnie powielane we wspomnianym już *Leksykonie wiedzy wojskowej* oraz *Leksykonie współczesnych międzynarodowych stosunków politycznych*, red. C. Mojsiewicz, Wyd. alfa2, Wrocław 1996, s. 55.

W maju 1945 roku wstępnie ustalono termin próbnego wybuchu na 4 lipca (w Stanach Zjednoczonych to Dzień Niepodległości), nadając mu kryptonim *Trinity* (Trójca Święta). Trzeba było go jednak nieco przesunąć z powodów technicznych. Ostatecznie, po całodzienniej pracy związanej z przewiezieniem elementów składowych bomby i scaleniem ich już na miejscu, test wykonano w Alamogordo 16 lipca 1945 roku o godzinie 5:29. Urządzenie, zwane Fat Man, spełniło oczekiwania.

Broń jądrowa swą siłę rażenia czerpie z energii drzemiącej w jądrach atomów. Źródłem energii bezpośrednio wykorzystywanej w broni jest albo proces rozszczepienia jąder pierwiastków ciężkich (klasyczna broń atomowa), albo proces syntezy jąder pierwiastków lekkich (tzw. broń termojądrowa lub wodorowa). Ta ostatnia jest daleko bardziej złożona, bowiem procesy syntezy zachodzą w bardzo wysokich temperaturach, które się uzyskuje, stosując – jako inicjatora – ładunek atomowy. Broń taka ma zatem charakter dwufazowy: klasyczna eksplozja atomowa i wzbudzona przez nią synteza jąder wodoru¹⁵.

Skutki wybuchu jądrowego są wielokrotnie (tysiące i dziesiątki tysięcy razy) większe od skutków wybuchu ważących tyle samo konwencjonalnych ładunków wybuchowych. Energia wyzwalamy podczas eksplozji głowicy (bomby) jądrowej, rozdziela się na pięć czynników rażenia¹⁶: falę uderzeniową, która stanowi ok. 50 proc. energii wybuchu, promieniowanie cieplne (35 proc. energii), promieniotwórcze skażenie terenu (10 proc.), promieniowanie przenikliwe (4 proc.) oraz impuls elektromagnetyczny (1 proc.).

O ile fala uderzeniowa i promieniowanie cieplne nie wymagają komentarza, o tyle trzy ostatnie czynniki odróżniają szczególnie wyraźnie broń jądrową od broni (ładunków) konwencjonalnej.

Promieniotwórcze skażenie terenu pojawia się tuż po wybuchu, a jego obłok przemieszcza się zgodnie z kierunkiem wiatru, co najmniej

¹⁵ Szerzej na ten temat zob. Z. Jaśtak, *Informator o skutkach działania broni jądrowej*, Wydawnictwo MON, Warszawa 1971, s. 9–17.

¹⁶ Szerzej nt.: poszczególnych czynników rażenia zob. tamże, s. 45–109, rozkładu energii, tamże, s. 49. Podobne dane nt. rozkładu energii podaje J. Solarz, *Czynniki rażenia broni jądrowej*, cz. 2: *Promieniotwórcze skażenie terenu*, „Zeszyty Naukowe AON” 2002, nr 3–4, s. 152.

Decyzja prezydenta dała zielone światło dla dalszych badań, którymi pod względem naukowym kierował wówczas Robert Oppenheimer, zaś nadzór wojskowy sprawował płk James Marshall, ale jeszcze w 1942 roku poczynania naukowców były rozproszone i słabo skoordynowane¹². Dopiero po ukryciu programu pod kryptonimem *Manhattan Engineer District* (Manhatański Okręg Techniczny – sierpień 1942 roku) i przejęciu kierownictwa nad całością przez gen. bryg. Leslie R. Grovesa, prace ruszyły w szybszym tempie¹³. Nadzwyczajny zmysł organizacyjny oraz niespożyta energia szefa, nadały „programowi Manhattan” niespotykanego impetu, a jego umiejętności kierowania ludźmi doprowadziły do niezwykle zaangażowania uczestników badań.

O rozmachu przedsięwzięcia niech świadczy fakt, że z Departamentu Skarbu wypożyczono 12,28 ton srebra, przy budowie różnych obiektów pracowało jednocześnie kilkadziesiąt tysięcy ludzi. Latem 1943 roku, znacznie wyprzedzając inne prace, konstruowano obudowy przyszłych bomb, a niewiele później (marzec 1944 roku) dokonywano próbných zrzutów z jedynego przekonstruowanego samolotu bombowego B-29, zaś jesienią tego roku rozpoczęto przystosowywanie, nielicznych jeszcze wówczas B-29, do zrzucania bomb atomowych¹⁴.

Uzyskanie teoretycznie zaprojektowanej implozji okazało się w 1944 roku tak trudne, że kierownik laboratorium w Los Alamos, R. Oppenheimer, myślał nawet o rezygnacji ze stanowiska. W końcu jednak, na początku 1945 roku, budowa bomby atomowej nabrała realnych kształtów: 12 kwietnia 1945 roku naukowcy pracujący w Los Alamos uzyskali wyniki potwierdzające, że są bardzo bliscy skonstruowania bomby atomowej opartej na uranie.

¹² Szerzej na temat wczesnej fazy projektu Manhattan zob. P. Grudziński, *Uczeni i barbarzyńcy*, wyd. cyt., s. 45–55.

¹³ Kiedy 17.09.1942 r. zaproponowano Grovesowi kierowanie programem budowy broni jądrowej, był on jeszcze pułkownikiem, ale 23.09. został awansowany do stopnia generała brygady. Powierzając tę funkcję generałowi, automatycznie podnoszono rangę przedsięwzięcia, co się później okazało nie bez znaczenia. Zob. R. Rhodes, *Jak powstała bomba atomowa*, wyd. cyt., s. 381–382.

¹⁴ Zob. tamże, s. 432.

ków, trudność w wykrywaniu ich obecności i problemy ochrony (oraz leczenia) potencjalnych ofiar oraz zdolności do selektywnego atakowania ludzi, zwierząt lub roślin – czynią obronę przed tą bronią szczególnie trudną²¹.

W myśl art. I *Konwencji o zakazie prowadzenia badań, produkcji i gromadzenia zapasów broni bakteriologicznej (biologicznej) i toksycznej oraz o ich zniszczeniu* z 10 kwietnia 1972 roku, za broń bakteriologiczną uznano *mikrobiologiczne lub inne biologiczne środki czy toksyny, bez względu na pochodzenie lub sposób produkcji, takich rodzajów i w takich ilościach, które nie są przeznaczone do wykorzystania w celach profilaktycznych, ochronnych lub w innych celach pokojowych; a także broń, urządzenia lub środki przenoszenia mające służyć wykorzystaniu takich środków lub toksyn we wrogich zamiarach lub w konfliktach zbrojnych*.

Uogólniając, można stwierdzić, że broń biologiczna (bakteriologiczna) to broń zawierająca organizmy żywe lub ich toksyny, przeznaczone do powodowania chorób lub śmierci ludzi, zwierząt i roślin.

Broń chemiczna to środki chemiczne (śmiercionośne i nie) przeznaczone do uśmiercania lub obezwładniania siły żywej przeciwnika. Zwykle paraliżują system nerwowy, wywołując czasową ślepotę, głuchotę, paraliż, nudności lub wymioty, silne poparzenia skóry, oczu lub płuc, a także utrudniając oddychanie²². Do broni chemicznej zalicza się zarówno toksyczne substancje chemiczne, jak i środki ich przenoszenia i rozprzestrzeniania.

W myśl art. II *Konwencji o zakazie prowadzenia badań, produkcji, składowania i użycia broni chemicznej oraz o zniszczeniu jej zapasów* z 13 stycznia 1993 roku, broń chemiczna to:

a) toksyczne związki chemiczne i ich prekursorzy, z wyłączeniem tych przypadków, które są przeznaczone do celów niezabronionych na mocy niniejszej konwencji, pod warunkiem, że ich rodzaje i ilości są zgodne z takimi celami;

b) amunicja i urządzenia, specjalnie zaprojektowane dla spowodowania śmierci lub innej szkody, poprzez toksyczne właściwości

²¹ Zob. tamże.

²² Por. *Encyklopedia Britannica*, t. 5, wyd. cyt., s. 217.

kilka dni. Potencjalnie opad promieniotwórczy może mieć znacznie większy zasięg i wywołać więcej strat w ludziach niż jakakolwiek inna broń. Skażenia powstałe z tego powodu wywierają ogromny wpływ na pole walki jeszcze długo po wybuchu¹⁷.

Promieniowanie przenikliwe pojawia się już w chwili wybuchu i szybko wytraca energię (w ciągu kilkunastu sekund), ale jego skutki (inaczej niż w wypadku promieniowania cieplnego i fali uderzeniowej) pojawiają się z pewnym opóźnieniem (minut, godzin, a nawet dni).

Impuls elektromagnetyczny zakłóca pracę wszystkich urządzeń elektronicznych, a w pewnych warunkach, może wręcz niszczyć te urządzenia.

Jednymi z najważniejszych czynników mających wpływ na skalę zagrożenia poszczególnymi czynnikami rażenia są moc i wysokość eksplozji. Rzeczywiste zagrożenie, np. opadem promieniotwórczym, powstaje wtedy, gdy w czasie wybuchu kula ognista zetknie się z ziemią (tzw. wybuch naziemny)¹⁸. Taka eksplozja jądrowa jest najefektywniejsza z militarnego punktu widzenia.

Broń biologiczna to żywe organizmy (bakterie, wirusy, pierwotniaki, grzyby) oraz wytwarzane przez nie substancje, a także niektóre organizmy wyższe (zakażone owady, gryzonie), wraz ze środkami ich przenoszenia i rozprzestrzeniania, przeznaczone do wywoływania masowych chorób zakaźnych (epidemii ludzi, zwierząt i roślinności)¹⁹.

Niektórzy autorzy, omawiając specyfikę rażenia broni biologicznej, określają ją mianem *czynników biologicznych*²⁰. Niezależnie od tego trzeba stwierdzić, że broń ta jest specyficzną w swej zdolności do powodowania dużej liczby ofiar na znacznym obszarze, przy minimalnych wymaganiach logistycznych i środkach przenoszenia, które mogą być trudne do wykrycia. Łatwość i niskie koszty produkcji tych środ-

¹⁷ Zob. tamże, s. 169.

¹⁸ Ładunek o dużej mocy zdetonowany na znacznej wysokości, może się okazać naziemnym, ponieważ kula ognista zetknie się z ziemią, zaś ładunek o małej mocy zdetonowany niżej, może się okazać atmosferycznym, bo kula ognista nie zetknie się z ziemią. Szczegóły, zob. tamże, s. 163.

¹⁹ Nowa encyklopedia powszechna PWN, t. 1, wyd. cyt., s. 570. Nieco ogólniejszą definicję podaje zarówno *Leksykon wiedzy wojskowej*, wyd. cyt., s. 52, jak i *Encyklopedia Britannica*, t. 5, wyd. cyt., s. 217.

²⁰ Zob. B. Michailiuk, *Broń biologiczna*, AON, Warszawa 2004, s. 36.

lecz także stosunki między państwami a innymi podmiotami oraz między tymi innymi podmiotami, tzn. ogólnie stosunki między różnymi, niezależnymi od siebie i niepodlegającymi jakiejś wspólnej władzy państwowej podmiotami.

Przedmiotem prawa międzynarodowego są więc stosunki między podmiotami tego prawa – ich zewnętrzna aktywność.

Jednak w zakresie zewnętrznej aktywności podmiotów prawa międzynarodowego (w przeciwieństwie do ich działalności wewnętrznej) brak jest jednego, wspólnego dla wszystkich ustawodawcy. Nie istnieje żaden ponadnarodowy organ powołany do tworzenia prawa. Podstawą obowiązywania norm prawa międzynarodowego jest zgoda podmiotów na przyjęcie tych norm. Zasada ta odzwierciedla tzw. partykularyzm prawa międzynarodowego, tzn. państwa przyjmują tylko te normy, które im odpowiadają. Jeśli jakieś traktaty, choćby potencjalnie, są niekorzystne dla pewnych podmiotów, to te podmioty ich nie przyjmują.

Nie wypracowano dotąd również żadnych uniwersalnych (powszechnie obowiązujących i skutecznych) mechanizmów egzekwowania ustanowionego już prawa. Formy przymusu, jakie spotykamy w prawie międzynarodowym, są raczej pośrednie²⁴.

Odmienne niż w prawie wewnętrznym, w prawie międzynarodowym jeszcze do niedawna jedynym stałym sądem był Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości w Hadze. Wcześniej (przed drugą wojną światową) takim sądem był Stały Trybunał Sprawiedliwości Międzynarodowej, powołany w 1922 roku na mocy Paktu Ligi Narodów z 28 czerwca 1919 roku. W 1996 roku, po wejściu w życie konwencji o prawie morza, został utworzony Międzynarodowy Trybunał Praw Morza, rozstrzygający spory dotyczące dna mórz i oceanów²⁵. Obecnie, wśród szumu informacyjnego, protestów i zastrzeżeń różnych krajów, rozpoczyna działalność Międzynarodowy Trybunał Karny. Jednak ponieważ państwa niechętnie poddają się jurysdykcji organów ponadnarodowych, wspomniane sądownictwo nie odgrywa dużej roli w rozstrzyganiu sporów międzynarodowych²⁶. Statut Międzynarodowego

²⁴ Por. W. Góralczyk, *Prawo międzynarodowe publiczne...* wyd. cyt., s. 18–19.

²⁵ Szerzej zob. R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, wyd. cyt., s. 358.

²⁶ Szerzej, zob. tamże, s. 369 i n.

związków chemicznych wyszczególnionych w ustępie (a), wyzwalanych w rezultacie zastosowania takiej amunicji i urządzeń;

c) wszelki sprzęt specjalnie zaprojektowany do użycia w bezpośrednim związku z zastosowaniem amunicji i urządzeń określonych w ustępie (b).

Uogólniając, można stwierdzić, że broń chemiczna to substancje chemiczne (w postaci lotnej, ciekłej lub stałej) stosowane – lub przeznaczone do stosowania – jako broń oraz środki ich przenoszenia i rozprzestrzeniania.

1.2. Podstawowe elementy prawa międzynarodowego publicznego

Na współczesny nam świat, składa się (w sensie społeczno-politycznym) niemal 200 państw – organizacji politycznych sprawujących zwierzchnią władzę nad terytorium i ludnością je zamieszkującą. Wzajemne stosunki między tymi państwami są bardzo różne. Zbieżne interesy (szeroko pojęte) prowadzą do współpracy, zaś sprzeczne – do współzawodnictwa, sporów, a czasem do otwartych konfliktów.

Już od co najmniej stulecia nie jest możliwe pozostawanie w całkowitej izolacji. Współcześnie, wraz z rozwojem państw, wzrostem międzynarodowej współpracy, wymiany gospodarczej, postępem techniczno-technologicznym, a przede wszystkim w zakresie łączności i telekomunikacji – globalizacji, rośnie współzależność państw. Konsekwencją tego procesu jest intensyfikacja kontaktów międzypaństwowych.

Te relacje i kontakty regulują normy, zwane prawem międzynarodowym. Na przełomie XX i XXI wieku prawem międzynarodowym określa się właśnie zespół norm regulujących stosunki międzynarodowe w szerokim znaczeniu²³: nie tylko stosunki międzypaństwowe,

²³ Zob. W. Góralczyk, *Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie*, Wyd. Prawnicze PWN, Warszawa 1995, s. 10. Niemal identyczne określenie zob. R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Wyd. Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2002, s. 18.

stwierdzania istnienia norm prawa międzynarodowego są judykatura (orzecznictwo) i doktryna (nauka prawa międzynarodowego).

Umowy międzynarodowe regulują niemal wszystkie ważniejsze dziedziny stosunków międzynarodowych. Taką umową jest wspólne i zgodne oświadczenie podmiotów prawa międzynarodowego, które zazwyczaj przybiera formę dokumentu stanowiącego o prawach i obowiązkach stron w regulowanej tą umową sferze. Nazwa konkretnego dokumentu nie ma znaczenia, gdyż zarówno traktat, umowa, konwencja, porozumienie, jak i układ mają tę samą wartość w świetle prawa. Zazwyczaj chodzi o *porozumienie międzynarodowe zawarte między państwami w formie pisemnej, regulowane przez prawo międzynarodowe, ujęte czy to w jednym dokumencie, czy też w dwu lub więcej powiązanych ze sobą dokumentach, bez względu na jego konkretną nazwę*³¹.

Proces zawierania umów międzynarodowych składa się z kilku podstawowych etapów. Pierwszym są negocjacje, które prowadzą do uzgodnienia treści traktatu i ostatecznego zredagowanie jego tekstu. Najbardziej złożone okazują się zazwyczaj rokowania w sprawie uzgodnienia treści umowy wielostronnej. Końcowym elementem negocjacji (choć nie zawsze występuje) jest parafowanie umowy, tzn. podpisanie jej przez przewodniczących delegacji, którzy negocjowali w tej sprawie. Drugim etapem jest podpisanie umowy przez upoważnionych do tego pełnomocników stron. Jednakże nie zawsze oznacza to przystąpienie do przedmiotowego traktatu. W niektórych wypadkach konieczna jest ratyfikacja umowy, czyli jej zatwierdzenie przez kompetentny organ władzy. Jest nim zazwyczaj głowa państwa, ale w niektórych wypadkach wymaga to upoważnienia parlamentu. Ostatnim etapem zawierania umowy międzynarodowej jest złożenie lub wymiana dokumentów ratyfikacyjnych. To ostatnie ma miejsce w wypadku traktatów dwustronnych. W przypadkach umów wielostronnych ustanawia się tzw. depozytariuszy (a nawet tylko jednego), u których składa się dokumenty ratyfikacyjne. Depozytariusz odpowiada za powiadamianie stron układu o wpływanie kolejnych dokumentów i ostatecznym wejściu układu w życie.

³¹ Cyt. za art. 2. *konwencji wiedeńskiej*, który przytacza W. Góralczyk, *Prawo międzynarodowe publiczne...* wyd. cyt., s. 66.

Trybunału Karnego wyłożono do podpisu 17 lipca 1998 roku w Rzymie²⁷. Jednak do końca 2003 roku nie wszedł on w życie, bowiem warunkiem jest złożenie sześćdziesięciu dokumentów ratyfikacyjnych, a niewiele państw to zrobiło.

Wobec powyższego rodzi się pytanie o skuteczność prawa międzynarodowego. Otóż jest ona wysoka, bowiem wszystkie państwa uznają istnienie norm prawa międzynarodowego i jego moc wiążącą. Nawet w wypadkach naruszania poszczególnych przepisów, podmiot tego dokonujący stara się, poprzez różne interpretacje, swoje postępowanie usprawiedliwić.

Prawo międzynarodowe, regulując stosunki między państwami, spełnia dwie podstawowe funkcje. Reguluje stosunki zewnętrzne państw oraz oddziałuje na ich stosunki wewnętrzne. Te ostatnie najczęściej pośrednio, dla zapewnienia skuteczności ustanawianych norm międzynarodowych.

Biorąc pod uwagę zakres obowiązywania, wyróżnić można²⁸ normy o charakterze powszechnym (obowiązujące wszystkie podmioty), które są w ogromnej większości zwyczajowe, normy wielostronne o charakterze partykularnym, które obowiązują określoną grupę państw oraz normy o charakterze dwustronnym, które obowiązują wyłącznie w stosunkach między dwoma państwami (podmiotami).

Jedną z podstawowych zasad prawa międzynarodowego jest obowiązek przestrzegania umów. W konsekwencji państwo, które zaciągnęło zobowiązania międzynarodowe, winno wprowadzić do swego ustawodawstwa zmiany konieczne do zapewnienia wykonania tych zobowiązań.

Aby to było możliwe, niezbędna jest doskonała znajomość źródeł prawa międzynarodowego. Są nimi przede wszystkim umowa i zwyczaj²⁹ – formy prawa międzynarodowego, w jakich podmioty godzą się na związanie określonymi normami³⁰. Środkami pomocniczymi do

²⁷ Tekst statutu w DzU z 2003 r., nr 78, poz. 708, a także w M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych. Zbiór dokumentów*, uzupełnienie i red. M. Gąska, E. Mikos-Skuza, AON, Warszawa 2003.

²⁸ Zob. W. Góralczyk, *Prawo międzynarodowe publiczne...* wyd. cyt., s. 21.

²⁹ Zob. tamże, s. 61.

³⁰ Kwestie te reguluje *konwencja [wiedeńska] o prawie traktatów* z 23 maja 1969 r. DzU z 1990 r., nr 74, poz. 440.

(np. Księstwo Monako, Autonomia Palestyńska), w bardziej ograniczonym zakresie również narody, powstańcy i strony wojujące³⁴.

Zadania stawiane obecnie przed prawem międzynarodowym można zdefiniować następująco: utrzymanie międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa, zapewnienie pokojowego współistnienia państw o różnym stopniu rozwoju i ustrojach społeczno-politycznych, przyspieszenie rozwoju gospodarczego, a przede wszystkim wyrównywanie dysproporcji między państwami.

Działami prawa międzynarodowego są m.in. prawo przeciwojenne i prawo wojenne. Obie te sfery wymagają choćby skrótowego przypomnienia.

Prawo przeciwojenne to zbiór norm utrudniających lub prawnie uniemożliwiających wybuch wojny. Jego celem jest niedopuszczenie do rozwiązywania sporów za pomocą siły (konfliktów zbrojnych). Prawo przeciwojenne tworzą więc przede wszystkim normy bezpośrednio wprowadzające zakaz agresji oraz te, które w inny sposób zmniejszają prawdopodobieństwo wybuchu wojny lub ograniczają jej zasięg. Zaliczyć tu trzeba I konwencję haską³⁵, traktat o wyrzeczeniu się wojny³⁶ oraz Kartę Narodów Zjednoczonych³⁷. Są to również umowy dotyczące kontroli i ograniczania zbrojeń, rozbrojenia, a także tworzące systemy bezpieczeństwa zbiorowego, jak układy: w sprawie Antarktyki³⁸, SALT³⁹ i START⁴⁰, NPT⁴¹, CTBT⁴² i inne.

³⁴ Szczegóły zob. tamże, s. 136–147.

³⁵ *Konwencja o pokojowym załatwianiu sporów międzynarodowych*, Haga, 18.10.1907 r. Tekst konwencji w DzU z 1930 r., nr 9, poz. 64, a także w M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne...* wyd. cyt.

³⁶ *Traktat przeciwojenny*, Paryż, 27.08.1928 r. Tekst traktatu w DzU z 1929 r., nr 63, poz. 489, a także w M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne...* wyd. cyt.

³⁷ *Karta Narodów Zjednoczonych (ze Statutem Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości)*, San Francisco, 26.06.1945 r. Tekst karty w DzU z 1947 r., nr 23, poz. 90 i 91, a także w M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne...* wyd. cyt.

³⁸ *Układ w sprawie Antarktyki*, Waszyngton, 1.12.1959 r., DzU z 1961 r., nr 46, poz. 237; z 2000 r., nr 100, poz. 1087; z 2001 r., nr 6, poz. 52. Tekst układu również w M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne...* wyd. cyt.

³⁹ Układy podpisane w ramach *Strategic Arms Limitation Talks*.

⁴⁰ Umowy podpisane w ramach *Strategic Arms Reduction Talks*.

⁴¹ *Układ o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej*, Londyn, Moskwa, Waszyngton, 1.07.1968 r. DzU z 1970 r., nr 8, poz. 60, załącznik. Tekst układu również w M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne...* wyd. cyt.

⁴² *Układ o całkowitym zakazie prób z bronią jądrową*, Nowy Jork, 10.09.1996 r. Tekst układu w M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne...* wyd. cyt.

O ile kwestie związane z ważnością umowy nie są istotne z punktu widzenia przedmiotu pracy, to należy zwrócić uwagę na fakt, że każde porozumienie ma swój zakres czasowy (od jego wejścia w życie do wygaśnięcia bądź rozwiązania), zakres podmiotowy (kogo dany traktat obowiązuje), terytorialny (gdzie umowa ma moc prawa międzynarodowego – zazwyczaj na terytorium wszystkich stron) oraz rzeczowy, czyli przedmiotowy (jaką sferę aktywności stron reguluje).

Drugim podstawowym źródłem prawa międzynarodowego jest zwyczaj międzynarodowy, który opiera się na zgodzie państw wyrażającej się w ich postępowaniu³². Ta praktyka, aby wypełnić swój prawotwórczego charakter, powinna być zgodna (jednolita), nieprzerwana oraz powszechna. Poczucie kształtowania prawa, choć subiektywne, też odgrywa niebagatelną rolę. Przedstawiciele negocjujących stron wypowiadają się zazwyczaj w imieniu państw, które reprezentują, więc każda ich wypowiedź ma wpływ na ostateczny kształt umowy.

Rola zwyczaju w ostatnich dekadach powoli maleje, przede wszystkim z uwagi na to, że wiele norm zwyczajowych uległo skodyfikowaniu. Jednak stwierdzić należy, że normy zwyczajowe kształtują się długo, a dzięki temu są powszechniejsze od umów międzynarodowych, z których większość to porozumienia bilateralne. Ponadto w dziedzinach regulowanych przez prawo traktatowe zwyczaj zachowuje swoją rolę w stosunku do podmiotów niezwiązanych umową. Widać więc, że zwyczaj w prawie międzynarodowym, chociaż w mniejszym zakresie niż dawniej, ciągle odgrywa niebagatelną rolę.

Na koniec wypada odpowiedzieć na pytanie: kto jest, lub może być podmiotem prawa międzynarodowego? W samym prawie międzynarodowym kwestia ta nie jest uregulowana. Jednak mimo istnienia wielu różnych poglądów na ten temat, stwierdzić należy, że podmiotami takimi są przede wszystkim państwa³³. Ale nie tylko. Podmiotem takim może być każdy, kto posiada prawa i obowiązki wynikające bezpośrednio z prawa międzynarodowego. Będą to więc, m.in. organizacje międzynarodowe, niesuwerenne organizacje terytorialne

³² Zob. tamże, s. 94.

³³ Szersza dyskusja na ten temat, zob. tamże, s. 112.

skutkami takich konfliktów⁴⁶. Złagodzenie okrucieństw wojny sygnalizuje humanitarny charakter mphkz. Podstawowymi aktami prawa w tym zakresie są: konwencje haskie z 1907 roku⁴⁷, konwencje genewskie z 1949 roku⁴⁸, wraz z protokołami dodatkowymi⁴⁹, a także konwencja genewska z 1980 roku⁵⁰, konwencja ottawska z 1997 roku⁵¹ i wiele innych.

Podkreślić należy, że mphkz obowiązuje wszystkie strony konfliktu, a w wielu wypadkach też inne podmioty w jakikolwiek sposób zaangażowane w wydarzenia zachodzące na terenach objętych walkami. Podstawy prawa humanitarnego tworzą następujące normy:

⁴⁶ Zob. M. Gąska, A. Ciupiński, *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych...* wyd. cyt., s. 22.

⁴⁷ Chodzi o cały zestaw konwencji podpisanych 18 października 1907 r. w Hadze, z których, dla przykładu, tylko wymienić należy *Konwencję dotyczącą rozpoczęcia kroków nieprzyjacielskich* (tzw. III konwencja haska, DzU z 1927 r., nr 21, poz. 159); *Konwencję dotyczącą praw i zwyczajów wojny lądowej* (tzw. IV konwencja haska, DzU z 1927 r., nr 21, poz. 161) oraz *Konwencję o bombardowaniu przez morskie siły zbrojne w czasie wojny* (tzw. IX konwencja haska, DzU z 1936 r., nr 6, poz. 66). Teksty konwencji również w M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne...* wyd. cyt.

⁴⁸ *Konwencja o polepszeniu losu rannych i chorych w armiach czynnych* (tzw. I konwencja genewska), tekst w DzU z 1956 r., nr 38, poz. 171, załącznik; *Konwencja o polepszeniu losu rannych, chorych i rozbitków sił zbrojnych na morzu* (tzw. II konwencja genewska), tekst w DzU z 1956 r., nr 56, poz. 175, załącznik; *Konwencja o traktowaniu jeńców wojennych* (tzw. III konwencja genewska), tekst w DzU z 1956 r., nr 38, poz. 171, załącznik; *Konwencja o ochronie osób cywilnych podczas wojny* (tzw. IV konwencja genewska), tekst w DzU z 1956 r., nr 38, poz. 171, załącznik – wszystkie podpisane 12.08.1949 r. w Genewie. Teksty ww. konwencji w M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne...* wyd. cyt.

⁴⁹ *Protokół dodatkowy do konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 r. dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych* (tzw. protokół pierwszy), [dalej cyt.: *protokół dodatkowy do KG z 1949 r. (pierwszy)*], DzU z 1992 r., nr 41, poz. 175, załącznik oraz *Protokół dodatkowy do konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 r. dotyczący ochrony ofiar niemiędzynarodowych konfliktów zbrojnych* (tzw. protokół drugi), DzU z 1992 r., nr 41, poz. 175, załącznik – oba podpisane 8.06.1977 r. w Genewie. Teksty ww. protokołów w M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne...* wyd. cyt.

⁵⁰ *Konwencja o zakazie lub ograniczeniu użycia pewnych broni konwencjonalnych, które mogą być uważane za powodujące nadmierne cierpienia lub mające niekontrolowane skutki*, z 10.10.1980 r., DzU z 1984 r., nr 23, poz. 104. Tekst również w M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne...* wyd. cyt.

⁵¹ *Konwencja o zakazie użycia, składowania, produkcji i przekazywania min przeciwpiechotnych oraz o ich zniszczeniu*, 3–4.12.1997 r., Ottawa. Tekst konwencji w M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne...* wyd. cyt.

System Organizacji Narodów Zjednoczonych jest zbudowany na zasadzie całkowitego zakazu agresji. We wstępie do Karty NZ czytamy, że celem członków ONZ jest: *Uchronić przyszłe pokolenia od klęski wojny*. Zaś w art. 1. za główny cel istnienia i działalności ONZ uznaje m.in. utrzymanie międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa. Tak więc zakaz agresji jest jedną z podstawowych i powszechnie obowiązujących zasad współczesnego świata⁴³. Oprócz Karty NZ takie normy są zawarte m.in. w Pakcie Ligi Państw Arabskich czy w Karcie Organizacji Państw Afrykańskich.

Prawo wojenne (w ostatniej dekadzie XX w. ostatecznie ukształtowała się i upowszechniła nazwa „międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych”⁴⁴). Prawo wojenne (mphkz) to zespół norm regulujących walkę zbrojną państw lub innych podmiotów prawa międzynarodowego⁴⁵. Ich głównym celem jest ograniczenie prawa stron konfliktów zbrojnych (międzynarodowych i niemiędzynarodowych) do stosowania metod i środków walki celem ochrony osób i dóbr przed

⁴³ Jak słusznie zauważa W. Góralczyk, zakaz wojny agresywnej jest uznawany przez wszystkie państwa. Nawet te, które dopuszczały się aktów agresji, nigdy otwarcie nie występowały przeciwko samej zasadzie zakazu wojny agresywnej, ale w rozmaity sposób starały się usprawiedliwić, dowodząc, że np. aktu agresji dopuściła się strona przeciwna, że musiały się bronić przed agresywną polityką drugiego państwa, lub że ich akcja ma charakter porządkowy albo policyjny itp. Zob. W. Góralczyk, *Prawo międzynarodowe publiczne...* wyd. cyt., s. 372.

⁴⁴ Ze względu na długi okres bez dużych wojen, a jednocześnie coraz liczniejszych konfliktów zbrojnych wybuchających na tle etnicznym i religijnym, nazwanie prawa humanitarnego prawem konfliktów zbrojnych odzwierciedla faktycznie zachodzące zmiany. Jednocześnie ujednoliciła to nazewnictwo stosowane w dokumentach ONZ.

⁴⁵ Wyszczególnienie źródeł mphkz, z krótkim omówieniem, zob. M. Gaska, A. Ciupiński, *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych. Wybrane problemy*, AON, Warszawa 2001, s. 25–39, zaś treść większości konwencji w M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne...* wyd. cyt. J. Dobrowolska przytacza definicję mphkz przyjętą przez Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża, która stanowi, że jest to zespół norm regulujących zbrojną walkę i zachowanie państw, reguły służące „rozwiązywaniu problemów humanitarnych bezpośrednio wynikających z międzynarodowych i niemiędzynarodowych konfliktów zbrojnych i które z powodów humanitarnych ograniczają prawo stron konfliktu do stosowania metod i środków walki według własnego uznania oraz chronią osoby i mienie, które są lub mogą być zagrożone przez konflikt”. J. Dobrowolska, *Sytuacja ludności cywilnej podczas konfliktów zbrojnych*, [w:] *Spory i konflikty międzynarodowe*, red. W. Malendowski, Wyd. alta2, Wrocław 1999, s. 140.

Rozdział 2

BRONŃ JĄDROWA W PRAWIE MIĘDZYNARODOWYM

Po nieudanej próbie wprowadzenia tzw. planu Barucha⁵⁴, którego podstawowym celem było utrzymanie monopolu atomowego przez Stany Zjednoczone, władze tego kraju zdały sobie sprawę, że nie będą jedyną potęgą jądrową. Radziecki test w 1949 roku tylko tę sytuację potwierdził.

Od tego czasu, równolegle z rozbudowywaniem arsenału jądrowego po obu stronach oceanu, rozpoczął się proces zmierzający do niedopuszczenia do wybuchu wojny atomowej. Choć początkowo wiele planów zakładało uderzenia jądrowe na miasta, siły zbrojne i przemysł przeciwnika, to najgroźniejsze lata 50. i 60. XX wieku obyły się bez konieczności odwoływania się do najpotężniejszej z broni, a nawet zawarto pierwsze porozumienia jej dotyczące. Następna dekada przyniosła więcej negocjacji i kolejne traktaty, zaś lata 80. XX wieku, mimo pewnych oznak ochłodzenia stosunków na linii Wschód-Zachód, przyniosły już redukcje liczby głowic jądrowych.

W obu poniższych podrozdziałach, przedstawiając umowy dotyczące broni jądrowej, starano się zachować kolejność chronologiczną, przyjmując za wiążącą datę wyłożenia dokumentu do podpisu.

2.1. Układy bezpośrednio dotyczące broni jądrowej

Międzynarodowa Agencja Energii Atomowej. Pierwszą umową międzynarodową dotyczącą broni jądrowej była ta, powołująca do życia Międzynarodową Agencję Energii Atomowej. Najpierw Organizacja Narodów Zjednoczonych⁵⁵ (24 stycznia 1946 roku) powołała

⁵⁴ Plan Barucha stanowi doskonały przykład partykularyzmu w prawie międzynarodowym, bowiem był tak skonstruowany, że od początku było mało prawdopodobne, by jakiegokolwiek inne państwa (a zwłaszcza ZSRR) zechciały do niego przystąpić. Jednak USA pragnęły przynajmniej spróbować zachować uprzywilejowaną pozycję.

⁵⁵ Warto wspomnieć, że była to pierwsza rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ.

- Wojna jest stosunkiem między państwami, a nie między ludnością jednego państwa a drugiego;
- Strony walczące muszą przestrzegać przepisów mphkz oraz związanych z walką zwyczajów;
- Celem walk (wojny) jest pokonanie przeciwnika oraz narzucenie mu swej woli i walka tylko do tego powinna się ograniczać;
- Działania wojenne powinny być prowadzone tylko przeciwko siłom zbrojnym przeciwnika;
- Nie wolno zabijać poddających się żołnierzy strony przeciwnej, jeńców wojennych ani dobijać osób wyłączonych z walki (jak ranni i chorzy).

Spośród wszystkich przepisów mphkz⁵² wyłaniają się trzy podstawowe zasady obowiązujące w czasie trwania konfliktu zbrojnego⁵³:

1) Zasada humanitarności, zabraniająca zadawania zbędnych z militarnego punktu widzenia cierpień, a nakazująca opiekę nad rannymi i chorymi oraz ich leczenie;

2) Zasada konieczności wojennej, sankcjonująca użycie przemocy nieakceptowalnej w czasie pokoju, łącznie z niszczeniem siły żywej strony przeciwnej, zagarnięcia jej terytorium i ustanowienia okupacji, ale tylko w ramach obowiązujących norm prawa wojennego;

3) Zasada proporcjonalności, dopuszczająca użycie tylko takich sił i środków walki, jakie są niezbędnie potrzebne do wykonania zadania.

Przestrzeganie powyższych zasad umożliwia pozostawanie w zgodzie z niemal wszystkimi zapisami mphkz.

⁵² Zob. rysunki 1–5 ilustrujące rozwój poszczególnych elementów mphkz w M. Gąska, A. Ciupiński, *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych*, wyd. cyt., s. 148–152.

⁵³ Por. opinia w R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, wyd. cyt., s. 400, gdzie nie wyróżnia się pierwszej z wymienionych tu zasad.

rowane przez odpowiednie państwa, jako przeznaczone do celów pokojowych. MAEA nie ma możliwości sprawdzenia czy wszystkie materiały i urządzenia zostały zadeklarowane. Sam *Układ o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej* z 1968 roku posiada istotną lukę, przewidując rezygnację z wykorzystania materiałów i urządzeń jądrowych tylko do produkcji środków wybuchowych, a pozostawiając możliwość wykorzystania ich do innych celów wojskowych, na przykład badawczych lub do napędu silników okrętów wojennych.

Z chwilą powstania systemu nierozprzestrzeniania broni jądrowej funkcja kontrolna MAEA uzyskała mocniejszą podstawę i została rozbudowana. Do pewnego czasu wydawało się, że Agencja – stosując metody międzynarodowej inspekcji dokonywanej bezpośrednio na terytorium państw – może pomóc w rozwiązywaniu bardziej złożonych problemów kontroli w dziedzinie wykorzystania energii jądrowej dla osiągnięcia celów wojskowych⁵⁷. W następnych dekadach okazało się jednak, że łatwo można ukryć własne prace nad budową broni jądrowej. Świadczą o tym przykłady Republiki Południowej Afryki, Republiki Indii, czy Islamskiej Republiki Pakistanu.

Układ w sprawie Antarktyki. W początkach lat 50. XX wieku formalne pretensje do uprawnień terytorialnych na obszarach Antarktyki zgłaszało wiele państw⁵⁸. Chcąc zapobiec eskalacji roszczeń, w ramach Międzynarodowego Roku Geofizycznego rozpoczęto prace przygotowawcze do zawarcia wielostronnego układu regulującego status prawny Antarktyki. Najpierw (w 1957 roku) zgodzono się, że sprawy te będą rozpatrywane na forum państw bezpośrednio zainteresowanych, czyli tych, które brały aktywny udział w programie badań Antarktyki. Ostatecznie *Układ w sprawie Antarktyki*⁵⁹ z 1 grudnia 1959 roku został wynegocjowany na konferencji dwunastu państw, która odbyła się w Waszyngtonie w dniach 15 października–1 grudnia

⁵⁷ Zob. tamże, s. 79.

⁵⁸ Wśród nich, przede wszystkim: Argentyna, Australia, Chile, Francja, Norwegia, Nowa Zelandia i Wielka Brytania. Zob. W. Multan, *Porozumienia rozbrojeniowe po drugiej wojnie światowej*, PWN, Warszawa 1985, s. 29–30.

⁵⁹ Tekst układu w DzU z 1961 r., nr 46, poz. 237; z 2000 r., nr 100, poz. 1087; z 2001 r., nr 6, poz. 52, a także w M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne...* wyd. cyt.

Komisję Energii Atomowej, która miała min. opracować propozycje w sprawie *wyeliminowania z uzbrojenia poszczególnych państw broni atomowej i innych podstawowych rodzajów broni nadających się do masowego niszczenia*⁵⁶. Rezultatem prac ww. Komisji było przyjęcie przez ZO ONZ statutu Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej w 1956 roku. Pierwsza sesja Konferencji Ogólnej MAEA odbyła się w Wiedniu w październiku 1957 roku. Do dziś stolica Austrii jest siedzibą Agencji.

U podstaw działania tej instytucji legła teza o możliwości skutecznego oddzielenia pokojowego od wojskowego wykorzystania energii atomowej. MAEA uzyskała szerokie kompetencje tylko w tej pierwszej dziedzinie. We wczesnej fazie działalność Agencji ograniczała się do ustalania międzynarodowych standardów bezpieczeństwa materiałów i urządzeń atomowych, pomocy technicznej, wymiany informacji, a szczególnie do sprawowania kontroli mającej na celu weryfikację zobowiązań państw do wyłącznie pokojowego wykorzystania poddanych pod kontrolę materiałów i obiektów atomowych.

W pierwszym etapie poddawanie się kontroli MAEA odbywało się na skutek przyjęcia przez USA, a następnie innych dostawców materiałów i urządzeń atomowych, dość konsekwentnej polityki uzależniania dostaw od zastrzeżonego w odpowiednich kontraktach z ich odbiorcami warunku, że będą one wykorzystane wyłącznie do celów pokojowych. Do przeprowadzenia tej kontroli zawierano następnie szczegółowe umowy trójstronne między państwami eksporterami i importerami oraz MEAE. W tym systemie, poza zakresem kontroli Agencji, pozostawała własna działalność państw w dziedzinie energii atomowej, nie objęta wspomnianymi umowami.

Sytuacja zmieniła się na początku lat 70. XX wieku, z chwilą powstania systemu nierozprzestrzeniania broni jądrowej. W jego ramach państwa wyrzekające się broni jądrowej zobowiązały się do poddania kontroli MAEA, na podstawie umów zawartych w przewidzianym terminie z tą organizacją, całej swej działalności w dziedzinie energii atomowej. Kontrola Agencji obejmuje materiały i urządzenia zadekla-

⁵⁶ W. Morawiecki, *Rozbrojenie nuklearne*, [w:] *Negocjacje rozbrojeniowe po II wojnie światowej*, red. W. Multan, PISM, Warszawa 1985, s. 71.

go⁶⁴ oraz pragnienie zahamowania doskonalenia broni jądrowej, motywowały jednak do podjęcia dalszych rozmów na temat zakazu dokonywania próbných wybuchów jądrowych. Na tym samym forum (ZO ONZ), z oficjalnym projektem międzynarodowego układu dotyczącego przerwania prób z bronią jądrową, wystąpił Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich (10 maja 1955 roku)⁶⁵. W tym czasie podobny projekt zgłosiła również Japonia, a oprócz tego prowadzono nieoficjalne (sondażowe) rozmowy między USA i ZSRR⁶⁶. Ostatecznie doprowadziło to do porozumienia w sprawie podjęcia rokowań celem przygotowania układu o zakazie prób z bronią jądrową. Sprawozdanie międzynarodowej grupy ekspertów⁶⁷, stwierdzające techniczną wykonalność skutecznej kontroli nad wszelkimi wybuchami jądrowymi, otworzyło drogę do zawarcia porozumienia. Kolejny przełom nastąpił, gdy w 1961 roku. Związek Radziecki zgodził się na to, aby oceny i kontroli w zakresie przedmiotowego układu dokonywała międzynarodowa organizacja z kolektywnym organem kierującym⁶⁸. Sytuacji nie ułatwiał fakt prowadzenia w tym czasie próbných wybuchów jądrowych przez Francję⁶⁹. W listopadzie 1961 roku ponownie podjęto rokowania, ale nie przyniosły one żadnych rezultatów⁷⁰. Dopiero kryzys kubański spowodował żywsze dyskusje i rokowania, doprowadzając do politycznego porozumienia na linii USA – ZSRR. Bezpośrednie

⁶⁴ Przypomnieć należy tragiczny incydent z 1 marca 1954 r., gdy wybuch doświadczalnego ładunku, dokonany przez Stany Zjednoczone na atolu Bikini, spowodował wystawienie na opad radioaktywny załóg japońskich kutrów rybackich.

⁶⁵ W. Morawiecki, *Rozbrojenie nuklearne*, wyd. cyt., s. 80.

⁶⁶ Szerzej, zob. tamże, s. 81.

⁶⁷ Grupa ta, w której skład weszli specjaliści z USA, Wielkiej Brytanii, Francji i Kanady oraz ZSRR, Polski, Czechosłowacji i Rumunii, obradowała od 1 lipca do 28 sierpnia 1958 r.

⁶⁸ Koncepcja trzyosobowego organu zarządzającego pojawiła się na skutek kryzysu wiarygodności sekretarza generalnego na przełomie lat 50. i 60. XX w. Wcześniej ZSRR wołał, by system kontroli działał w ramach Rady Bezpieczeństwa ONZ, gdzie kraj ten miał prawo weta.

⁶⁹ Wskutek tego, również ZSRR zapowiedział wznowienie prób jądrowych dla podniesienia swej obronności w związku z wzrastającą agresywnością Paktu Północnoatlantyckiego. W. Morawiecki, *Rozbrojenie nuklearne*, wyd. cyt., s. 85.

⁷⁰ Warto jednak odnotować, że ZSRR przedstawił 27.11.1961 r. nowy projekt układu o zakazie prób z bronią jądrową w atmosferze, przestrzeni kosmicznej i pod wodą.

1959 roku. Wszedł on w życie 23 czerwca 1961 roku po złożeniu dokumentów ratyfikacyjnych przez te państwa⁶⁰.

Zakres terytorialny układu objął obszary położone „na południe od 60 równoleżnika szerokości geograficznej południowej, łącznie ze wszystkimi lodowcami szelfowymi”⁶¹, jednak z wyłączeniem morza otwartego mieszczącego się w granicach tego obszaru.

Na mocy *Układu w sprawie Antarktyki* zakazano wszelkich form działalności wojskowej. W szczególności „zabronione będzie dokonywanie w Antarktyce jakichkolwiek eksplozji jądrowych i wyrzucanie w tej strefie odpadów radioaktywnych”⁶². Wszelka pokojowa działalność związana z pokojowym wykorzystaniem energii jądrowej musi być regulowana porozumieniami zawartymi między wszystkimi stronami układu. Celem uzyskania pożądanej wiarygodności, przyjęto rozbudowany system kontroli, uwzględniający specyfikę regionu.

Układ o częściowym zakazie prób z bronią jądrową. Początkowo sądzono, że najprostszym i najskuteczniejszym krokiem na drodze do szeroko pojętego rozbrojenia jądrowego, będzie zakaz przeprowadzania próbnych eksplozji atomowych. Całkowita rezygnacja z takich prób praktycznie oznaczałaby koniec jakościowego doskonalenia broni jądrowej w krajach już ją posiadających i rezygnację z wyprodukowania własnej broni przez państwa jej nieposiadające. Dlatego już w kwietniu 1954 roku premier Indii, J. Nehru, wystąpił z wnioskiem o przerwanie wszelkich próbnych wybuchów jądrowych⁶³, a jego rząd przedstawił propozycję uregulowania problemu na drodze traktatowej w Komisji Rozbrojeniowej ONZ. Oficjalny projekt, zgłoszony przez Indie w Zgromadzeniu Ogólnym w rok później, został odrzucony większością głosów. Bezpośrednie zagrożenia dla środowiska naturalne-

⁶⁰ Były to: Argentyna, Australia, Belgia, Chile, Francja, Japonia, Nowa Zelandia, Norwegia, Stany Zjednoczone, Unia Południowo-Afrykańska, Wielka Brytania i Związek Radziecki.

⁶¹ Art. VI układu. Szerzej, zob. W. Multan, *Porozumienia rozbrojeniowe...* wyd. cyt., s. 32.

⁶² Art. V układu. Szerzej, zob. tamże, s. 35.

⁶³ Zob. tamże, s. 67.

tych eksplozji podziemnych, w których wyniku nastąpiłoby przedostanie się opadów radioaktywnych poza terytorium państwa dokonującego eksplozji. Państwa przystępujące do układu zostały zobowiązane do zapobiegania próbnym wybuchom jądrowym.

Chociaż układ ewidentnie ma charakter zapobiegawczy, to stwierdzić należy, że pozostawiał możliwość dalszego rozwijania i udoskonalania broni jądrowej przez próby podziemne.

Układ z Tlatelolco. Wspomniane już wcześniej negocjacje oraz zawarty układ w sprawie ogłoszenia Antarktyki obszarem wolnym od broni jądrowej, zachęciły przywódców pięciu państw południowoamerykańskich (Boliwia, Brazylia, Chile, Ekwador i Meksyk) do podjęcia działań w celu utworzenia strefy bezatomowej w Ameryce Południowej. W dniach 23–27 listopada 1964 roku odbyło się w Meksyku, tzw. spotkanie przygotowawcze w sprawie denuklearyzacji tego kontynentu. Jego rezultatem było powołanie do życia Komisji Przygotowawczej do opracowania *Układu w sprawie zakazu broni jądrowej w Ameryce Południowej*, a więc formalnego uregulowania tego, co wstępnie ww. państwa uzgodniły. Ustalono wówczas, że termin „denuklearyzacja” oznacza *jedynie brak obecności broni jądrowej*⁷⁶ i nie ma nic wspólnego z zakazem wykorzystywania energii atomowej do celów pokojowych.

Po kilku latach negocjacji mających na celu uzgodnienie takich kwestii, jak zakres terytorialny strefy, zakaz tranzytu broni jądrowej przez obszar strefy, gwarancje bezpieczeństwa dla sygnatariuszy itp., *Układ w sprawie zakazu broni jądrowej w Ameryce Południowej* został wyłożony do podpisu 14 lutego 1967 roku w dawnej stolicy Meksyku Tlatelolco⁷⁷ (obecnie dzielnica miasta Meksyk). Dokument wszedł w życie 22 kwietnia 1968 roku.

Zasadnicze zobowiązania sygnatariuszy układu sprowadzają się do stwierdzenia, że będą oni używali materiałów i instalacji jądrowych znajdujących się pod ich władzą wyłącznie do celów pokojowych. Następnie nakaz ten został uszczegółowiony. Tak więc, przede

⁷⁶ Zob. tamże, s. 45.

⁷⁷ Z tego względu nazywa się go układem z Tlatelolco. Pełny tekst układu w języku polskim, zob. tamże.

rokowania na szczepku rządowym podjęto 15 lipca 1963 roku⁷¹. Do zawartego kilka tygodni później *Układu w sprawie zakazu prób z bronią jądrową w atmosferze, przestrzeni kosmicznej i pod wodą*, zwanego również *układem o częściowym zakazie prób z bronią jądrową* (*Partial Test Ban Treaty* – PTBT), przyłączyła się Wielka Brytania⁷². Podpisanie traktatu nastąpiło 5 sierpnia 1963 r., a wszedł on w życie 10 października tegoż roku. Przeprowadzająca testy Francja i prowadząca zaawansowane badania Chińska Republika Ludowa nie przystąpiły do układu. Mimo starań Komitetu Rozbrojeniowego i inicjatyw poszczególnych państw (w latach 60. XX wieku, zwłaszcza Szwecji), nie udało się wówczas zawrzeć układu w sprawie pełnego zakazu prób z bronią jądrową. Rząd chiński, sprzeciwiając się jakimkolwiek częściowym rozwiązaniom w zakresie broni jądrowej⁷³, nie brał nawet udziału w pracach Komitetu Rozbrojeniowego, mimo że od 1971 roku uczestniczył w działalności Organizacji Narodów Zjednoczonych. Ponieważ ChRL sama pracowała nad bronią jądrową, przedstawiciele tego kraju konsekwentnie głosowali przeciw wszelkim rezolucjom w tym zakresie.

Zakres *Układu o częściowym zakazie prób z bronią jądrową*⁷⁴ zawierał się w zobowiązaniu do *zakazu, zapobiegania i niedokonywania jakichkolwiek próbnych eksplozji broni nuklearnej i jakichkolwiek innych eksplozji nuklearnych*⁷⁵. Zakaz odnosił się więc i do wojskowych, i do pokojowych eksplozji jądrowych na obszarach znajdujących się pod jurysdykcją lub kontrolą państwa przystępującego do traktatu (przestrzeń powietrzna i wody terytorialne) oraz w środowiskach należących do wspólnego dziedzictwa ludzkości, jak przestrzeń kosmiczna i otwarte morze. Ogólna formuła traktatu odnosi się również do

⁷¹ Trójstronna (amerykańsko-brytyjsko-radziecka) konferencja odbyła się w Moskwie w dniach 15–25.07.1963 r.

⁷² Istotnym, aczkolwiek nietypowym, wówczas faktem było ustanowienie aż trzech depozytariuszy (Stany Zjednoczone, Wielka Brytania i Związek Radziecki), co było podyktowane charakterem ówczesnych stosunków międzynarodowych.

⁷³ Przywódcy chińscy częściowe kroki rozbrojeniowe postrzegali jako elementy utrwalania dominacji ZSRR i USA.

⁷⁴ Tekst układu w DzU z 1963 r., nr 52, poz. 288, a także w M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne...* wyd. cyt.

⁷⁵ Art. I układu. Szerzej, zob. W. Multan, *Porozumienia rozbrojeniowe...* wyd. cyt., s. 80.

Układ o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej (*Non-Proliferation Treaty* – NPT). 12 lipca 1956 roku Indie, w Komisji Rozbrojeniowej, zaproponowały, by wyodrębnić z całokształtu problematyki rozbrojeniowej te kwestie, które dotyczyły nierozprzestrzeniania broni jądrowej poza mocarstwa już ją posiadające⁸². Jednak wobec pilnej potrzeby rozwiązania innych problemów, sprawa zakazu przekazywania broni jądrowej innym państwom, nie była poruszana przez kilka lat. Jako odrębny problem, nierozprzestrzenianie broni jądrowej stało po raz pierwszy na forum Zgromadzenia Ogólnego NZ w 1958 roku z inicjatywy Irlandii. Dopiero w dwa lata później, gdy tenże projekt został uzupełniony postanowieniami likwidującymi możliwość wejścia w posiadanie broni jądrowej przez NRF, Związek Radziecki udzielił mu aktywnego poparcia⁸³. Rokowania jednak nie posuwały się zbyt szybko, ponieważ wyłoniły się sprzeczności stanowisk USA i ZSRR w wielu sprawach⁸⁴. Ostatecznie zaistniałe spory załagodzone. Uzgodniony projekt *Układu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej* złożono dopiero w połowie 1967 roku, zaś podpisano 1 lipca 1968 roku. Wszedł on w życie 5 marca 1970 roku (początkowo na 25 lat). Najważniejsze zobowiązania⁸⁵ dotyczyły zarówno mocarstw atomowych⁸⁶ (nie przekazywać komukolwiek w sposób bezpośredni lub pośredni broni jądrowej lub innych jądrowych urządzeń wybuchowych oraz nie udzie-

⁸² Zainteresowanie tym problemem wyrastało z przekonania, że rosnąca liczba państw dysponujących bronią jądrową będzie podnosić prawdopodobieństwo wybuchu wojny z użyciem tej broni.

⁸³ Było to o tyle ważne, że rozważano wówczas powołanie do życia międzynarodowych sił jądrowych NATO, a jednym z efektów miało być oddanie tej broni pod kontrolę NRF.

⁸⁴ Główne trudności w dyskusjach i negocjacjach nad projektem porozumienia nt. zakazu rozprzestrzeniania broni jądrowej, stanowiły m.in.: ustalenie priorytetu między zakazem rozprzestrzeniania i zakazem doświadczeń z bronią jądrową; ustanowienie akceptowalnej dla wszystkich sygnatariuszy równowagi uprawnień i obowiązków, zarówno mocarstw atomowych, jak i państw bezaatomowych; ustanowienie gwarancji bezpieczeństwa dla państw wyrzekających się broni jądrowej; ustalenie zasad weryfikacji przestrzegania postanowień układu.

⁸⁵ Tekst układu w DzU z 1970 r., nr 8, poz. 60, załącznik, a także w M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne...* wyd. cyt.

⁸⁶ Za mocarstwo atomowe uznano w traktacie te państwa, które wyprodukowały broń jądrową lub inne tego typu urządzenie wybuchowe i dokonały wybuchu jądrowego przed 1 stycznia 1967 r. (art. IX układu).

wszystkim państwa strony układu zobowiązały się, że zapobiegną i zabronią na swoich terytoriach przeprowadzania doświadczeń z bronią jądrową, jej wytwarzania, produkowania lub nabywania. Sygnatariusze tego traktatu nie będą też *zachęcali lub upoważniali do udziału w dokonywaniu doświadczeń, używania, wytwarzania, produkowania, posiadania lub kontrolowania jakiejkolwiek broni jądrowej*⁷⁸. Ponieważ art. 18 porozumienia zezwala sygnatariuszom na dokonywanie eksplozji jądrowych w celach pokojowych, więc de facto strony pozostają państwami progowymi, nie nastąpiła zatem pełna denuklearyzacja kontynentu.

Zakres terytorialny obowiązywania układu to terytoria, na których władzę zwierzchnią sprawują sygnatariusze⁷⁹. Jednak, ponieważ wykracza on znacznie poza wody terytorialne stron, niektóre mocarstwa jądrowe, od których oczekuje się respektowania statusu strefy bezatomowej, nie mogły jej zaakceptować⁸⁰.

Układ z Tlatelolco ustanowił rozbudowany system kontroli prowadzonej przez Międzynarodową Agencję Energii Atomowej oraz specjalnie w tym celu powołaną Agencję ds. Zakazu Broni Jądrowej w Ameryce Południowej. Do układu przystąpiły 32 państwa, jednak większość z nich poczyniła zastrzeżenia co do wybranych artykułów umowy⁸¹. Uzupełnieniem układu są dwa protokoły dodatkowe. Pierwszy stanowił o przystąpieniu do traktatu państw sprawujących władzę na obszarach położonych w granicach strefy geograficznej ustalonej tym traktatem (Francja, Holandia, Stany Zjednoczone i Wielka Brytania), drugi zaś dotyczył przestrzegania statusu strefy bezatomowej przez mocarstwa jądrowe.

⁷⁸ Art. 1. układu z Tlatelolco, zob. tamże, s. 46.

⁷⁹ Szczegóły, zob. tamże, s. 48–49.

⁸⁰ Tak szerokie określenie obszaru obowiązywania strefy bezatomowej, obejmujące wielkie obszary wód Atlantyku i Oceanu Spokojnego, położone setki kilometrów od wybrzeży państw sygnatariuszy układu, stworzyło dość istotny problem prawnomiędzynarodowy. Otóż obowiązująca w prawie międzynarodowym zasada wolności mórz, została tu ewidentnie naruszona, przez ustanowienie zakazu tranzytu broni jądrowej przez obszar wyznaczony układem.

⁸¹ Ważniejsze zastrzeżenia przytacza R. Ferm, *Porozumienia o kontroli zbrojeń i rozbrojeniu*, [w:] *Kontrola zbrojeń. Rozbrojenie u progu XXI wieku*, red. A.D. Rotfeld, PISM, SIPRI, Warszawa 2002, s. 161–162.

nia jądrowego oraz w sprawie układu o powszechnym i całkowitym rozbrojeniu pod ścisłą i skuteczną kontrolą międzynarodową. Od początku, zupełne lekceważenie tego artykułu przez mocarstwa jądrowe, powodował niezadowolenie pozostałych sygnatariuszy NPT⁸⁸.

Pewnemu wzmocnieniu system nierozprzestrzeniania broni jądrowej uległ w wyniku przyjęcia w 1978 roku przez grupę piętnastu państw członków, tzw. Klubu Londyńskiego, zasad eksportu materiałów rozszczepialnych i technologii jądrowej. Zasadniczym składnikiem tych zasad była lista artykułów, których eksport wymaga przyjęcia systemu zabezpieczeń przez państwa importujące te artykuły⁸⁹.

Stan realizacji postanowień układu NPT jest badany i konsultowany na konferencjach przeglądowych organizowanych co pięć lat⁹⁰.

Bez wątpienia najważniejszą konferencją przeglądową była ta, która odbyła się w Nowym Jorku w 1995 roku (17 kwietnia–12 maja). Wzięło w niej udział 175 spośród 178 państw stron układu⁹¹, podejmując decyzje o bezterminowym przedłużeniu traktatu i przyjmując trzy dodatkowe dokumenty (choć nie było komunikatu końcowego). Pierwszy zobowiązywał do lepszego przygotowywania merytorycznego

⁸⁸ Tymczasem Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości w swej opinii doradczej, wydanej na podstawie zapytania Zgromadzenia Ogólnego NZ z 1994 r., stwierdził, że charakter prawny tego zobowiązania wykracza poza proste zobowiązanie do prowadzenia rokowań: *zobowiązanie, z którym mamy do czynienia tutaj, jest zobowiązaniem do osiągnięcia konkretnego wyniku – rozbrojenia jądrowego we wszystkich jego aspektach – poprzez przyjęcie określonego sposobu postępowania, a mianowicie poprzez prowadzenie rokowań w tej sprawie w dobrej wierze*. „Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons” International Court of Justice, 8 July 1996; cyt. za M.W. Shaw, *Prawo międzynarodowe*, KiW, Warszawa 2000, s. 542–543.

⁸⁹ Choć ustalenia Klubu Londyńskiego nie mają charakteru umowy międzynarodowej, stały się wiążącymi wytycznymi polityki eksportowej państw członków tego gremium.

⁹⁰ Układ budził szereg kontrowersji jeszcze przed podpisaniem, a potem był jawnie krytykowany. Nie można nie zauważyć, że w tym wypadku główne zobowiązania przyjmowały na siebie państwa nieposiadające broni jądrowej. Stwierdzano wręcz, że traktat ma charakter dyskryminacyjny, bowiem narzuca ograniczenia tylko jednej grupie państw, pozostawiając mocarstwom atomowym swobodę w produkcji broni. Było to przyczyną w opóźnieniu ratyfikacji przedmiotowego traktatu, a niektóre państwa do niego nie przystąpiły.

⁹¹ Zob. W. Epstein, *Indefinite Extension – with increased accountability*, „Bulletin of the Atomic Scientists”, vol. 51, no. 5, July / August 1995 (dostępne on-line: www.bullatomi.org).

łać pomocy państwom nie posiadającym takiej broni w jej zdobywaniu – art. I), jak i państw nieposiadających broni jądrowej (zaniechać produkcji i nie przyjmować od kogokolwiek w sposób bezpośredni czy pośredni broni jądrowej lub innych jądrowych urządzeń wybuchowych oraz nie starać się o uzyskanie pomocy w produkcji takiej broni – art. II).

Z drugiej strony mocarstwa jądrowe miały ułatwić, w możliwie jak najszerszym zakresie, wymianę wyposażenia, materiałów oraz informacji naukowych i technicznych dotyczących pokojowego wykorzystania energii jądrowej (art. VI), zaś państwa bezatomowe, miały przyjąć system środków zabezpieczających Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej, aby nie dopuścić do przekształcenia jądrowych programów energetycznych w programy budowy broni jądrowej lub inne typu urządzenia wybuchowe (art. III).

Niebawem pojawiły się trudności ze skutecznym funkcjonowaniem układu NPT. Należało zapewnić, że dostarczane materiały i urządzenia posłużą jedynie do pokojowego wykorzystania energii jądrowej oraz że państwa, które nie posiadały broni jądrowej, otrzymają od mocarstw atomowych stosowne gwarancje bezpieczeństwa.

Wprawdzie 17 czerwca 1968 roku rządy USA, ZSRR i Wielkiej Brytanii złożyły jednobrzmiące oświadczenia w tej sprawie, jednak zobowiązały się one jedynie do niezwłocznego podjęcia działania za pośrednictwem Rady Bezpieczeństwa, aby poczynić niezbędne kroki do odparcia agresji lub usunięcia groźby agresji zgodnie z Kartą Narodów Zjednoczonych, w razie gdyby państwa bezatomowe (strony układu NPT) stały się ofiarą agresji z użyciem broni jądrowej. Gwarancje te nie dotyczyły więc agresji z użyciem broni konwencjonalnej. Co więcej, mocarstwa jądrowe nie zobowiązały się, że nie użyją broni jądrowej przeciwko państwom bezatomowym⁸⁷, czyli w dniu podpisania NPT nie dały tzw. negatywnych gwarancji bezpieczeństwa.

Najwięcej kontrowersji wzbudzał zapis art. VI układu, który zobowiązuje mocarstwa atomowe do *prowadzenia w dobrej wierze rokowań w sprawie skutecznych kroków mających na celu zaprzestanie w najbliższym czasie wyścigu zbrojeń jądrowych, w sprawie rozbroje-*

⁸⁷ Nastąpiło to dopiero 26 maja 1978 r.

państw w zakresie badań i użytkowania przestrzeni kosmicznej łącznie z Księżycem i innymi ciałami niebieskimi, zwanym również układem kosmicznym⁹⁶.

Państwa strony zobowiązują się prowadzić działalność badawczą i użytkową przestrzeni kosmicznej zgodnie z prawem międzynarodowym oraz w interesie utrzymania międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa (art. III). Zobowiązują się nie wprowadzać na orbitę okołoziemską jakichkolwiek obiektów przenoszących broń jądrową lub inną broń masowego rażenia, ani nie umieszczać takiej broni na ciałach niebieskich lub w przestrzeni kosmicznej w jakikolwiek inny sposób (art. IV). Układ zakazuje też zakładania baz wojskowych, instalacji lub fortyfikacji na ciałach niebieskich oraz przeprowadzania w kosmosie prób z jakimikolwiek typami broni⁹⁷.

Układ kosmiczny nie przewiduje specjalnego systemu kontroli. Weryfikacja będzie następować przy wykorzystaniu własnych środków technicznych państw stron. Układ wszedł w życie 10 października 1967 roku, po złożeniu dokumentów ratyfikacyjnych przez pięć państw, w tym depozytariuszy (USA, ZSRR i Wielka Brytania). Układ ma charakter otwarty, a przystąpiło do niego ponad 100 państw.

W przedmiotowym zakresie, dwanaście lat później, podpisano jeszcze *Porozumienie dotyczące działalności państw na Księżycu i innych ciałach niebieskich* (5 grudnia 1979 roku) oraz szereg porozumień dwustronnych.

Układ o dnie morskim (*Sea-Bed Treaty*). Układ o pokojowym wykorzystaniu dna morskiego był negocjowany od połowy lat 60. XX wieku, ale dopiero w 1969 roku rokowania weszły w intensywniejszą fazę. Ostateczna wersja *Układu o zakazie umieszczania broni jądrowej i innych rodzajów broni masowej zagłady na dnie mórz i oceanów oraz w jego podłożu*⁹⁸, wynegocjowana we wrześniu 1970 roku, wyło-

⁹⁶ Tekst układu w DzU z 1968 r., nr 14, poz. 82, załącznik, a także w M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne...* wyd. cyt.

⁹⁷ Brak tu jednak wyrażonego wprost zakazu produkcji broni masowego rażenia w warunkach kosmicznych.

⁹⁸ Tekst układu w DzU z 1972 r., nr 44, poz. 275, załącznik, a także w M. Fleming, *Międzynarodowe prawo humanitarne...* wyd. cyt.

kolejnych konferencji przeglądowych, które jak dotąd, odbywać się będą co pięć lat⁹². Drugi potwierdził, że ostatecznym celem jest całkowita eliminacja broni jądrowej i zupełne rozbrojenie. Natomiast trzeci odnotował, że ponieważ wolą większości uczestników jest bezterminowe przedłużenie ważności traktatu, zostanie on bezterminowo przedłużony⁹³.

Ostatnia (szósta od początku istnienia układu) konferencja przeglądowa zakończyła się 19 maja 2000 roku. Wśród poruszanych na niej kwestii, do najważniejszych należały: rozbrojenie jądrowe, udzielenie broni jądrowej państwom bezaatomowym (tzw. *nuclear sharing*), iracki program jądrowy, postawa Izraela, kontrola eksportu materiałów rozzszczepialnych i wzmacnianie procesu przeglądowego⁹⁴.

Układ kosmiczny. Na przełomie szóstej i siódmej dekady XX wieku podjęto działania zmierzające do uchronienia przestrzeni kosmicznej przed militaryzacją. Zgromadzenie Ogólne NZ już w 1961 roku ustaliło zasady prowadzenia badań i wykorzystywania kosmosu⁹⁵. Pewne podwaliny położył tu, wspomniany już *Układ o zakazie doświadczeń z bronią jądrową w atmosferze, przestrzeni kosmicznej i pod wodą* z 1963 roku. Bezpośrednie amerykańsko-radzieckie rozmowy na temat zasad wykorzystywania kosmosu rozpoczęły się właśnie w 1963 roku. Prace przygotowawcze zakończono w 1966 roku przyjęciem przez Zgromadzenie Ogólne NZ rezolucji nr 2222 (XXI) 14 grudnia 1966 roku, aprobującej *Układ o zasadach działalności*

⁹² Kolejne dokumenty dodatkowe nosiły tytuły: *Strengthening the Review Process* (wzmacnianie procesu przeglądowego), *Principles and Objectives for Nuclear Non-proliferation and Disarmament* (zasady i cele nierozprzestrzeniania i rozbrojenia jądrowego), *Extension of the Treaty* (rozszerzenie układu).

⁹³ Szczegóły nt. negocjacji i interesów poszczególnych grup państw można znaleźć w W. Epstein, *Indefinite Extension – with increased accountability*, wyd. cyt., zaś ciągle aktualne wyzwania stojące przed układem w S. Pande, *Post-NPT Extension: Nuclear Non-Proliferation Challenges*, „Strategic Analysis”, vol. 21, no. 9, December 1997 (dostępne on-line: www.idsa-india.org).

⁹⁴ Szczegóły w M. Sethi, *NPT Review: Issues and Challenges*, „Strategic Analysis”, vol. 24, no. 5, August 2000 (dostępne on-line: www.idsa-india.org).

⁹⁵ Przyjęto, że prawo międzynarodowe, w tym Karta Narodów Zjednoczonych, odnosi się również do przestrzeni kosmicznej oraz ciał niebieskich, a więc przestrzeń ta i te ciała są wolne dla badań i wykorzystywania przez wszystkie państwa zgodnie z prawem międzynarodowym i nie podlegają zawładnięciu przez żadne państwo. Zob. W. Multan, *Porozumienia rozbrojeniowe...* wyd. cyt., s. 99.

zapropował włączenie do genewskich rokowań rozbrojeniowych także kwestii redukcji głowic jądrowych znajdujących się w arsenałach innych mocarstw, czyli również Wielkiej Brytanii i Francji, a 26 sierpnia w wywiadzie dla dziennika „Prawda” wspomniał o możliwości likwidacji 162 radzieckich pocisków SS-20 celem zrównoważenia potencjału rakietowego o średnim zasięgu w Europie¹⁰².

W dzień po dojściu do władzy w Związku Radzieckim Michaiła Gorbaczowa (a więc 12 marca 1985 roku), w Genewie wznowiono rozmowy również na temat ograniczenia zbrojeń w kosmosie oraz strategicznej broni jądrowej i rakiet średniego zasięgu z głowicami jądrowymi.

Prawdziwy postęp nastąpił jednak dopiero w 1990 roku, czyli już po upadku reżimów komunistycznych w Europie i faktycznym załamaniu się struktur bloku wschodniego. 2 grudnia 1989 roku na radzieckim okręcie „Maksym Gorki” doszło w rejonie Malty do spotkania Bush (senior)¹⁰³-Gorbaczow. Ustalono wówczas zasady dwustronnego porozumienia zmierzającego do redukcji strategicznych broni jądrowych (START), w zamian za zwiększenie przez USA pomocy gospodarczej dla ZSRR¹⁰⁴. Główne postanowienia przygotowywanego układu START o likwidacji około 50 proc. międzykontynentalnych pocisków balistycznych, były również dyskutowane podczas spotkania Bush (senior)-Gorbaczow w Waszyngtonie (1–3 czerwca 1990 roku).

¹⁰² Jednak na pozytywnie rozwijających się dotąd stosunkach między supermocarstwami wkrótce położyły się cieniem dwa incydenty: zestrzelenie 1 września 1983 r. przez radziecką obronę przeciwlotniczą południowokoreańskiego samolotu pasażerskiego B-747 nad Sachalinem (co pociągnęło za sobą śmierć 269 osób, w tym 61 obywateli USA, i ostrą wypowiedź prezydenta Reagana na temat tego wydarzenia) i początek rozmieszczania w Europie Zachodniej (od 15 listopada 1983 r. w RFN) amerykańskich rakiet średniego zasięgu Pershing-II, co stało się kolejną przyczyną zerwania rozmów genewskich, tym razem przez ZSRR.

¹⁰³ Chodzi o George'a Herberta Walkera Busha (zwanego dalej: Georgem Bushem seniorem), który był prezydentem Stanów Zjednoczonych w latach 1989–1993, w odróżnieniu od jego syna George'a Walkera Busha, który został prezydentem w styczniu 2001 r. (zwanego dalej: Georgem Bushem juniorem).

¹⁰⁴ W czasie tych rozmów po raz pierwszy pojawiła się kwestia ewentualnego zjednoczenia Niemiec (poprzedzona rozmowami „dwa plus cztery”, czyli negocjacjami między NRD i RFN a ZSRR, USA, Wielką Brytanią i Francją) i następstw zmiany sytuacji geopolitycznej w Europie Środkowo-Wschodniej.

zona została do podpisu 11 lutego 1971 roku w Londynie, Moskwie i Waszyngtonie.

Sygnatariusze układu zobowiązali się nie umieszczać na dnie mórz i oceanów ani we wnętrzu ziemi pod tym dnem jakiegokolwiek broni jądrowej i innych rodzajów broni masowej zagłady, a także konstrukcji, wyrzutni i innych urządzeń do przechowywania, testowania i używania takiej broni (art. I). Układ nie dotyczy więc ani broni konwencjonalnej, ani pływającej broni jądrowej czy też wyrzutni tej broni.

Każde państwo ma prawo do sprawowania kontroli (przez obserwację) działalności innych państw stron Układu (art. V)⁹⁹. Układ wszedł w życie 18 maja 1972 roku, po przekazaniu dokumentów ratyfikacyjnych przez 22 państwa, w tym depozytariuszy: Stany Zjednoczone, Wielką Brytanię i Związek Radziecki.

START (*Strategic Arms Reduction Talks*)¹⁰⁰. Już 30 listopada 1981 roku nowy prezydent USA Ronald Reagan ogłosił decyzję o woli podjęcia genewskich rokowań w sprawie broni strategicznej średniego zasięgu¹⁰¹. Choć początkowo sądzono, że przedmiotem uregulowań będą balistyczne pociski raketowe średniego zasięgu, to ostatecznie stały się nim również głowice jądrowe, a więc układy START bezpośrednio regulowały liczbę broni jądrowej, jaką mocarstwa mogły posiadać.

Jednak znaczące zmiany nastąpiły po śmierci Leonida Breżniewa (10 listopada 1982 roku). Już 2 lutego 1983 roku doszło do wznowienia genewskich *Rokowań w sprawie redukcji zbrojeń strategicznych* (*Strategic Arms Reduction Talks* – START).

Gdy 18 kwietnia 1983 roku Reagan zaakceptował 5-letni program budowy nowej generacji międzykontynentalnych pocisków rakietowych MX (każdy wyposażony w dziesięć głowic jądrowych), instalowanych na wyrzutniach typu Minuteman, Andropow 3 maja 1983 roku

⁹⁹ Szczegóły i zasady sprawowania kontroli, zob. W. Multan, *Porozumienia rozbrojeniowe...* wyd. cyt., s. 149–151.

¹⁰⁰ Sama nazwa **START** miała sugerować wychodzenie poza rozmowy i energiczniejsze przechodzenie do działań.

¹⁰¹ Zob.: *Najnowsza historia świata, 1945–1995*, red. A. Patek, J. Rydel, J.J. Węc, Wyd. Literackie, Kraków 2000, s. 7; J. Kukułka, *Historia współczesna stosunków międzynarodowych, 1945–1996*, Wyd. Nauk. Scholar, Warszawa 1997, s. 292.

Podczas spotkania na szczycie prezydentów B. Clintona i B. Jelcyna w Helsinkach 20–21 marca 1997 roku, przygotowano projekt protokołu do porozumienia START II. Podpisano go 26 września tego samego roku w Nowym Jorku. Przewidywał on przesunięcie terminów wprowadzenia w życie układu START II¹⁰⁹: ostatecznego z 1 stycznia 2003 roku na 31 grudnia 2007 roku oraz częściowej redukcji z 5 grudnia 2001 roku na 31 grudnia 2004 roku.

CTBT. Rokowania na temat przedmiotowego traktatu trwały prawie nieprzerwanie od 1958 roku. Rozpoczęły się od rozmów między Związkiem Radzieckim a Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią. Początkowo siłą sprawczą tych negocjacji były obawy związane z opadami radioaktywnymi. Aż do chwili podpisania *Traktatu o częściowym zakazie prób jądrowych* w 1963 roku, nie było żadnych ograniczeń wobec próbnych eksplozji w atmosferze, pod wodą czy w przestrzeni kosmicznej. Znakomita większość późniejszych prób jądrowych była dokonywana pod ziemią, ale nie zahamowało to rozwoju samej broni. Mimo wciąż pojawiających się propozycji podpisania układu o całkowitym zakazie prób jądrowych, aż do 1994 roku nie rozpoczęto żadnych rokowań. Co prawda w 1974 i 1976 roku podpisano dwustronne porozumienia USA-ZSRR o ograniczeniu podziemnych prób z bronią jądrową oraz o podziemnych wybuchach jądrowych do celów pokojowych, ale z powodu braku ratyfikacji Waszyngtonu, układy te nigdy nie weszły w życie. Później, na forum konferencji rozbrojeniowej (czerwiec 1987 roku), delegacja radziecka przedstawiła projekt układu w sprawie całkowitego zakazu wszelkich prób jądrowych, zakładający również inspekcje na miejscu.

W 1996 roku, po trwających dwa i pół roku negocjacjach¹¹⁰, Komisja Rozbrojeniowa w Genewie przygotowała ostateczny tekst *Traktatu o całkowitym zakazie prób jądrowych (Comprehensive [Nuclear] Test Ban Treaty – CTBT)*¹¹¹. 10 września 1996 roku Zgromadzenie Ogólne

¹⁰⁹ *Zapobieganie konfliktom*, SIPRI, UNESCO, Warszawa 2000, s. 121–122.

¹¹⁰ Również pod naciskiem bezatomowych państw stron układu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej, które tym właśnie warunkowały swoje uczestnictwo w konferencji przeglądowej NPT w 1995 r.

¹¹¹ Tekst układu w M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne...* wyd. cyt.

Mimo komplikującej się sytuacji politycznej Gorbaczow zdecydował się na kontynuowanie rozmów START, by 31 lipca 1991 roku podpisać w Moskwie, wraz z prezydentem USA George'm Bushem (seniorem), *Układ o redukcji broni strategicznej* posiadanej przez oba układające się mocarstwa¹⁰⁵. Przede wszystkim ustalono górne limity balistycznych pocisków raketowych na 1600 szt., zaś dopuszczalną liczbę głowic jądrowych ustalono na 7540 szt. Ogółem arsenały strategiczne USA i ZSRR miały ulec redukcji o ok. 30 proc.¹⁰⁶. Poczyniono też inne ustalenia, w tym zakaz przekazywania technologii jądrowej państwom trzecim (z wyjątkiem dostaw amerykańskich pocisków *Trident* do Wielkiej Brytanii)¹⁰⁷. Mimo pojawiających się komplikacji, w wyniku toczących się w drugiej połowie 1992 roku rozmów, udało się przywódcom Rosji i USA osiągnąć rozwiniecie rokowań cyklu START¹⁰⁸. Zaowocowało to traktatem START II, podpisanym 3 stycznia 1993 roku przez prezydentów George'a Busha (seniora) i Borysa Jelcyna. Układ ten przewidywał, przede wszystkim dalszą redukcję strategicznej broni jądrowej oraz przesunięcie arsenałów broni strategicznej z terenów Białorusi, Kazachstanu i Ukrainy do Rosji, gdzie miały ulec zniszczeniu do 2000 roku.

¹⁰⁵ Traktat START zobowiązuje Federację Rosyjską (która, jako następca prawny ZSRR, zgodziła się respektować wszystkie traktaty podpisane wcześniej przez Związek Radziecki) oraz Stany Zjednoczone do dokonania w ciągu siedmiu lat stopniowej redukcji swoich strategicznych sił jądrowych.

¹⁰⁶ Amerykańskie głowice raketowe z ładunkami jądrowymi oraz bomby jądrowe z 12 do 9 tys., zaś radzieckie z 11 do 7 tys. Zob. *Najnowsza historia świata*, wyd. cyt., s. 14.

¹⁰⁷ Realizacja układu START szybko znalazła się w impasie, gdy w związku z rozpadem ZSRR i utworzeniem WNP (grudzień 1991 r.) poważnym problemem stało się przejęcie przez postradzieckie mocarstwa jądrowe, czyli Białoruś, Kazachstan, Rosję i Ukrainę, zobowiązań rozbrojeniowych byłego Związku Radzieckiego, to zaś skomplikowało sposób kontroli nad bronią jądrową znajdującą się dotąd w arsenalach ZSRR. W 1992 r. Białoruś, Kazachstan i Ukraina podpisały tzw. protokół lizboński, występując z wnioskiem o przystąpienie do traktatu NPT, jako państwa nieposiadające broni jądrowej. Jednocześnie kraje te stały się stronami układu START I.

¹⁰⁸ Już 28 stycznia 1992 r. prezydent George Bush (senior) ogłosił, że zostaną poczynione większe redukcje amerykańskiej broni strategicznej niż te, których wymaga od USA układ o redukcji broni strategicznej, a następnego dnia Borys Jelcyn zaproponował Stanom Zjednoczonym redukcję liczby głowic jądrowych do poziomu 2000–2500 szt. po każdej ze stron. Układ START (START I) wszedł w życie 5 grudnia 1994 r.

dnie później Gorbaczow oznajmił, że ZSRR wprowadza z dniem 8 kwietnia (do końca listopada) moratorium na rozmieszczanie w Europie rakiet średniego zasięgu i oczekuje, że USA pójdą tym samym torem.

W czerwcu 1987 roku delegacja amerykańska złożyła propozycję globalnego „podwójnego zero”, tzn. likwidacji wszystkich rakiet jądrowych średniego zasięgu obu państw na całym świecie.

Mimo braku ustępstw ze strony Stanów Zjednoczonych w sprawie SDI, udało się doprowadzić do podpisania przez prezydenta Reagana i sekretarza generalnego KPZR Gorbaczowa 8 grudnia 1987 roku w Waszyngtonie przełomowego *Układu o eliminacji rakiet średniego i krótkiego zasięgu (Inter-mediate range Nuclear Forces – INF)* rozmieszczonych w Europie oraz o fazach i terminach ich demontażu¹¹³. Było to porozumienie dotyczące zaledwie 4 proc. zawartości istniejących arsenałów jądrowych, ale po raz pierwszy była w nich mowa o niszczeniu zapasów broni jądrowej¹¹⁴. Podczas ostatniego spotkania Gorbaczowa z Reaganem w Moskwie w 1988 roku podpisano układ o ostatecznej ratyfikacji porozumień genewskich w sprawie likwidacji broni średniego i krótkiego zasięgu oraz o zamierzonej w niedalekiej przyszłości 50-proc. redukcji arsenałów raketowych pocisków międzykontynentalnych¹¹⁵.

Układ z Pelindaba. W 1960 roku Etiopia, Ghana, Gwinea, Mali i Maroko przedłożyły w Komitecie Politycznym Zgromadzenia Ogólnego ONZ projekt w sprawie dezatomizacji Afryki. Nieco później nowo utworzona Organizacja Jedności Afrykańskiej zadeklarowała, że Afryka powinna stać się strefą wolną od broni jądrowej.

Na podstawie wcześniej złożonego projektu, Zgromadzenie Ogólne NZ 3 grudnia 1965 roku zaakceptowało rezolucję nr 2033/XX w sprawie dezatomizacji Afryki, którą poparły niemal wszystkie kraje tego

¹¹³ Zob. tamże, s. 421.

¹¹⁴ Nie udało się natomiast rozwiązać podniesionego przez Gorbaczowa problemu wyłączonych z układu INF rakiet średniego zasięgu z zasobów Wielkiej Brytanii i Francji, bowiem państwa te zażądały uznania posiadanych przez nie pocisków raketowych średniego zasięgu za broń o charakterze wyłącznie defensywnym.

¹¹⁵ 29 maja–2 czerwca 1988 r., *Najnowsza historia świata*, wyd. cyt., s. 12.

NZ zdecydowało o wyłożeniu traktatu do podpisu. Strony CTBT zobowiązały się nie przeprowadzać żadnych próbných eksplozji wojskowych ładunków jądrowych ani żadnych innych eksplozji jądrowych oraz zakazać i zapobiegać takim eksplozjom na terytoriach im podlegającym (art. I). Układ do wdrażania przyjętych celów i zadań powołuje Organizację ds. Traktatu o całkowitym zakazie prób jądrowych z siedzibą w Wiedniu (art. II). Organami Organizacji mają być Konferencja Państw Stron, Rada Wykonawcza i Sekretariat Techniczny. Dokument wejdzie w życie po podpisaniu i ratyfikowaniu go przez wyszczególnione w traktacie 44 państwa. Dotąd nie zrobiły tego znajdujące się na liście Indie i Pakistan, a także Stany Zjednoczone. Układ więc nie wszedł w życie.

Układ z Bangkoku. *Układ o utworzeniu strefy bezatomowej w Azji Południowo-Wschodniej* podpisano 15 grudnia 1995 roku, a wszedł on w życie w marcu 1997 roku. Obszar obowiązywania obejmuje następujące kraje: Birmę, Brunei, Kambodżę, Indonezję, Laos, Malezję, Filipiny, Singapur, Tajlandię i Wietnam. Porozumienie zabrania prowadzenia badań, wytwarzania i otrzymywania z zewnątrz broni jądrowej oraz przeprowadzania próbných wybuchów zarówno w strefie objętych Układem, jak i poza nią, a także stacjonowania tam i przewożenia przez nią broni jądrowej. Państwa sygnatariusze są zobowiązane do podpisania umów z Międzynarodową Agencją Energii Atomowej w sprawie systemów kontroli pokojowego wykorzystania energii jądrowej. Zgodnie z protokołem do układu mocarstwa atomowe zobowiązały się nie używać ani nie grozić użyciem broni jądrowej żadnemu państwu będącemu stroną układu, ani też nie używać czy grozić użyciem takiej broni w strefie objętej porozumieniem.

Rakiety średniego zasięgu. Radziecko-amerykańskie rokowania na temat ograniczenia broni jądrowej średniego zasięgu w Europie – INF (*Intermediate Range Nuclear Forces*) toczyły się od końca ósmej dekady XX wieku, ale ponieważ były przedmiotem nacisków i manipulacji z obu stron, trudno było je sfinalizować. Po dłuższej przerwie rozmowy wznowiono dopiero 12 marca 1985 roku¹¹², a cztery tygo-

¹¹² Zob. J. Kukułka, *Historia współczesna stosunków międzynarodowych*, wyd. cyt., s. 295.

Układ moskiewski. *Układ w sprawie redukcji strategicznej broni ofensywnej (Strategic Offensive [Weapons] Reduction Treaty – SORT)* jest z jednej strony wyrazem całkowicie już odmienionych stosunków USA-FR, a z drugiej stanowi kontynuację układów START. 24 maja 2002 roku. Federacja Rosyjska i Stany Zjednoczone podpisały w Moskwie układ o dalszych redukcjach głowic jądrowych do poziomu 1700–2200 szt. głowic po każdej ze stron, co ma się stać faktem przed 31 grudnia 2012 roku. Każda ze stron sama zdecyduje o strukturze sił strategicznych, tempie redukcji i ostatecznej liczbie posiadanych głowic. Nie skodyfikowano jednak zasady nieodwracalności likwidowania głowic usuniętych z operacyjnego rozmieszczenia¹²¹. Jednocześnie podpisano umowy przesuwające wejście w życie układu START II.

2.2. Układy pośrednio dotyczące broni jądrowej

Zmniejszenie produkcji materiałów rozszczepialnych. W kontekście ograniczania produkcji broni jądrowej, warto odnotować równoznaczne oświadczenia Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Związku Radzieckiego o zmniejszeniu produkcji materiałów rozszczepialnych zdolnych do budowy broni jądrowej¹²². 20 kwietnia 1964 roku Nikita Chruszczow wydał takie oświadczenie na forum genewskiego Komitetu Rozbrojeniowego. Tego samego dnia, w ramach dłuższego przemówienia w Agencji Associated Press w Nowym Jorku, prezydent Johnson zawarł identyczne w wymowie oświadczenie, zaś dnia następnego (21 kwietnia 1964 roku) premier Wielkiej Brytanii Douglas-Home stwierdził, że kraj ten już ograniczył zapasy materiałów

¹²¹ Komentarz, zob. *Strategiczne zbrojenia na nowych podstawach*, „Rocznik Strategiczny 2002/2003”, Warszawa 2003, s. 117.

¹²² Szerzej na ten temat, zob. W. Multan, *Porozumienia rozbrojeniowe...* wyd. cyt., s. 91–95. Por. opinia Góralczyka (odmienna niż Multana), że taka wymiana not, o ile ma charakter prawotwórczy, jest również umową międzynarodową. Zob. W. Góralczyk, *Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie*, wyd. cyt., s. 65–66. W świetle posiadanych informacji nie można obecnie stwierdzić, czy we wszystkich wspomnianych krajach (zwłaszcza w ZSRR) przedmiotowe oświadczenia miały moc prawotwórczą, a więc nie ma pewności, czy była to umowa międzynarodowa.

kontynentu¹¹⁶. Jednak rezolucja, apelująca do wszystkich państw, aby respektowały kontynent afrykański jako strefę bezatomową, nie spowodowała zawarcia układu międzynarodowego gwarantującego taki status.

Dopiero w 1996 roku (11 kwietnia), po długich i trudnych negocjacjach, przywódcy państw afrykańskich spotkali się w Kairze, aby podpisać *Układ o strefie bezatomowej w Afryce*¹¹⁷. Traktat podpisało 49 państw, spośród 53 należących do OJA¹¹⁸. Sygnatariusze zobowiązali się nie prowadzić badań, nie testować i nie produkować jakichkolwiek jądrowych urządzeń wybuchowych. Obejmuje to również zakaz stacjonowania sił jądrowych na terytorium państw stron układu oraz nakaz utrzymywania najwyższych standardów w zakresie ochrony materiałów jądrowych, obiektów i sprzętu. Na terytorium objętym układem nie wolno też gromadzić odpadów radioaktywnych. Z drugiej strony *Układ o strefie bezatomowej w Afryce* zachęca do promowania wykorzystywania fizyki jądrowej do celów pokojowych. Zakres terytorialny układu obejmuje cały kontynent afrykański, wraz z przyległymi wyspami będącymi pod zarządem państw położonych na tym kontynencie¹¹⁹. Protokoły dodatkowe zobowiązują mocarstwa jądrowe do respektowania strefy bezatomowej¹²⁰.

Do monitorowania działalności państw stron układu w zakresie fizyki jądrowej, powołano Afrykańską Komisję Energii Jądrowej (*African Commission on Nuclear Energy – ACNE*).

¹¹⁶ Zob. M.J. Malinowski, *Afryka jako strefa bezatomowa we współczesnym świecie*, [w:] *Historia. Stosunki międzynarodowe. Amerykanistyka*, Instytut Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2001, s. 381–382.

¹¹⁷ Układ ten jest nazywany również układem z Pelindaba, co honoruje nazwę siedziby Południowoafrykańskiej Korporacji Energii Atomowej, gdzie przedmiotowy układ był przygotowywany.

¹¹⁸ B. Mtinkulu, *NWFZ: Africa Bans the Bomb*, „The Bulletin of the Atomic Scientists” 1996, vol. 52, no. 4 (dostępne on-line: www.bullatomsci.org).

¹¹⁹ Jednak do 1 stycznia 1997 r. tylko 8 krajów przystąpiło do układu (Algieria, Chiny, Francja, Gabon, Gambia, Mauretania, Mauritius, Zimbabwe), tzn. złożyło dokumenty ratyfikacyjne. Zob. *Zapobieganie konfliktom*, wyd. cyt., s. 147–155.

¹²⁰ Stany Zjednoczone podpisały układ, zastrzegając, że nie zmienia to ich działalności na wyspie Diego Garcia (pod zarządem brytyjskim – strona układu) na Oceanie Indyjskim. Z tego właśnie powodu Federacja Rosyjska nie przystąpiła do układu.

wojskowe¹²⁷. Przedmiotem rozmów i uregulowań prawnomiędzynarodowych stały się środki przenoszenia broni jądrowej, zwłaszcza na znaczne odległości.

Podsumowaniem procesu SALT I stały się układy zawarte w Moskwie, w trakcie wizyty prezydenta Nixona (22–30 maja 1972 roku). Wśród dziesięciu podpisanych wówczas dokumentów, dwa ewidentnie (choć pośrednio) dotyczyły broni jądrowej. Pierwszy – *Układ w sprawie redukcji systemów obrony przeciwrakietowej* (Anti-Ballistic Missiles – ABM) – został zawarty 26 maja 1972 roku na czas nieograniczony i podlegał przeglądowi co pięć lat¹²⁸. Na jego podstawie USA i ZSRR zobowiązały się utrzymywać tylko po dwa systemy ABM (jeden wokół stolicy i drugi w wybranym rejonie rozmieszczenia rakiet balistycznych). Ponieważ do tego czasu obydwie mocarstwa przygotowywały więcej takich systemów (np. Stany Zjednoczone 12)¹²⁹, oznaczało to istotne zahamowanie wyścigu zbrojeń¹³⁰. W ramach każdego systemu ograniczono do 100 liczbę wyrzutni przeciwrakiet (do 100 szt. liczbę pocisków na wyrzutnię) oraz do 6 liczbę stacji radiolokacyjnych. System ABM został ograniczony do koła o promieniu nieprzekraczającym 150 km, lecz w systemach chroniących pociski rakietowe balistyczne, liczba stacji radiolokacyjnych mogła być większa (do 18)¹³¹.

¹²⁷ Rozbudowa i tak już ogromnych arsenałów jądrowych stawiała się coraz bardziej dokuczliwa ekonomicznie. Postęp techniczno-technologiczny sprawiał, że projektowano i wdrażano coraz nowsze (droższe) systemy uzbrojenia (balistyczne pociski rakietowe, pociski manewrujące, okręty podwodne o napędzie atomowym, przenoszące raketową broń jądrową, systemy antyrakietowe itp.). Spowodowało to wyodrębnienie się dialogu nt. ograniczenia zbrojeń, mających szczególne znaczenie dla pokoju światowego. Zob. J. Kukułka, *Historia współczesna stosunków międzynarodowych*, wyd. cyt., s. 200.

¹²⁸ Wszedł w życie po wymienieniu dokumentów ratyfikacyjnych 3 października 1972 r. Tekst układu w języku polskim w W. Multan, *Porozumienia rozbrojeniowe...* wyd. cyt., s. 348–354.

¹²⁹ J. Kukułka, *Historia współczesna stosunków międzynarodowych*, wyd. cyt., s. 200.

¹³⁰ Układ zakazywał też konstruowania, przeprowadzania doświadczeń i rozmieszczania systemów przeciwrakietowych lub ich elementów składowych działających z morza, powietrza, przestrzeni kosmicznej lub ruchomych urządzeń naziemnych, a także zakazywał przekazywania takich systemów innym państwom. Więcej, zob. Z. Szczerbowski, *Radziecko-amerykańskie rokowania w sprawie ograniczenia zbrojeń strategicznych*, [w:] *Negocjacje rozbrojeniowe...*, red. W. Multan, wyd. cyt., s. 165–166.

¹³¹ Szczegóły i wyczerpujący komentarz, zob. W. Multan, *Porozumienia rozbrojeniowe...* wyd. cyt., s. 181–187.

rozszczepialnych do niezbędnego minimum. Przyjęcie formuły jednostronnych oświadczeń, przede wszystkim pozwoliło ominąć złożony i drażliwy problem kontroli przestrzegania przyjętych zobowiązań.

Redukcja ryzyka wybuchu wojny jądrowej. Wspomnieć należy o *linii bezpośredniej łączności*, która miała służyć komunikowaniu się rządów Związku Radzieckiego i Stanów Zjednoczonych w najważniejszych sprawach i tylko w razie zaistnienia nadzwyczajnych okoliczności¹²³. Przede wszystkim chodziło o wyeliminowanie możliwości wybuchu wojny jądrowej przez przypadek.

Temu samemu celowi służyło zawarte 30 września 1971 roku w Waszyngtonie bilateralne *Porozumienie w sprawie środków zmierzających do zmniejszenia niebezpieczeństwa wybuchu wojny jądrowej*¹²⁴, które wprowadziło szereg uzgodnień mających służyć realizacji tego zadania, przede wszystkim poprzez stworzenie instrumentów zapobiegania użycia broni jądrowej bez upoważnienia lub przez przypadek¹²⁵.

Kolejne *Porozumienie o zapobieżeniu wojnie jądrowej* Stany Zjednoczone i Związek Radziecki podpisały 22 czerwca 1973 roku, podczas wizyty L. Breżniewa w USA. Treścią porozumienia jest swego rodzaju kodeks postępowania, ustanowiony w celu¹²⁶: zapobieżenia powstawania sytuacji mogących wywołać niebezpieczne zaostrzenie stosunków między stronami; uniknięcia zbrojnych konfrontacji; wyeliminowania możliwości wybuchu wojny jądrowej.

SALT I (*Strategic Arms Limitation Talks*). Jak już wspomniano, kryzys berliński, a potem jeszcze dobitniej kubański, uświadomiły przywódcom supermocarstw, że żywiołowy wyścig zbrojeń zaczął wykraczać poza próg racjonalności. Dlatego dialog radziecko-amerykański w późnych latach 60. XX wieku objął przede wszystkim kwestie

¹²³ „Gorąca linia” składała się z dalekopisu Moskwa–Waszyngton, łączy telegraficznego Moskwa–Waszyngton przez Helsinki, Sztokholm, Kopenhagę i Londyn oraz łączy radiotelegraficznego Moskwa–Tanger–Waszyngton. Zob. W. Multan, *Porozumienia rozbrojeniowe...* wyd. cyt., s. 208.

¹²⁴ Treść porozumienia w języku polskim zob. tamże, s. 329–332.

¹²⁵ Pięć lat po wejściu w życie tego porozumienia, Związek Radziecki podpisał analogiczny dokument z Francją (16 lipca 1976 r. w formie wymiany not przez ministrów spraw zagranicznych).

¹²⁶ Zob. W. Multan, *Porozumienia rozbrojeniowe...* wyd. cyt., s. 213–215.

SALT II. Wkrótce po wejściu w życie podstawowych porozumień SALT I, zgodnie z zawartymi w nich zobowiązaniami przystąpiono do rokowań w sprawie SALT II. Rokowania rozpoczęły się w Genewie 21 lipca 1972 roku. W czasie rokowań powstawały jednak rozbieżności na tle odmiennego pojmowania jednakowego bezpieczeństwa. Dlatego w 1973 roku podpisano jedynie *Podstawowe zasady rokowań w sprawie ograniczenia ofensywnych zbrojeń strategicznych* (21 czerwca 1973 roku) oraz wspomniane już *Porozumienie w sprawie zapobiegania wojnie jądrowej* (22 czerwca 1973 roku).

Tego samego dnia zawarto *Układ o ograniczeniu podziemnych doświadczeń z bronią jądrową o mocy ponad 150 kT¹³⁵* oraz przyjęto *Oświadczenie w sprawie niewykorzystywania środowiska naturalnego w celach wojskowych* (3 lipca 1974 roku). Ponad dziesięć lat trwały rozmowy i próby negocjacji w sprawie zakazu przeprowadzania podziemnych prób jądrowych. Ostatecznie dwustronny amerykańsko-radziecki układ zawarto (3 lipca 1974 roku) podczas wizyty prezydenta Nixona w Moskwie. Strony porozumienia zobowiązały się nie przeprowadzać podziemnych doświadczeń z bronią jądrową o sile powyżej 150 kT oraz ograniczyć ogólną liczbę wybuchów do minimum¹³⁶. Już 28 maja 1976 roku przywódcy USA i ZSRR podpisali kolejne porozumienie, ustalające istotne ograniczenia w przeprowadzaniu podziemnych prób jądrowych. Główny nacisk położono na to, aby podziemne próby doświadczałne nie były wykorzystywane do celów militarnych. Strony układu zobowiązały się¹³⁷ *nie przeprowadzać, nie uczestniczyć i nie udzielać pomocy w przeprowadzaniu jakiegokolwiek eksplozji jądrowej na terytorium innego państwa, jeżeli to państwo nie wyrazi zgody na realizację na swoim terytorium międzynarodowej obserwacji i procedur przewidzianych w art. V układu NPT¹³⁸*.

¹³⁵ W ten sposób zakazywano (po testach w atmosferze, przestrzeni kosmicznej i pod wodą) ostatniego możliwego rodzaju prób jądrowych, jednak górna granica 150 kT (Hiroszima i Nagasaki ok. 20 kT) nie miała praktycznego znaczenia. Jedynie przyjęte w przedmiotowym układzie metody weryfikacji zasługiwały na uwagę.

¹³⁶ Powyższe miało obowiązywać od 31 marca 1976 r. przez pięć lat, z możliwością przedłużania, ale ponieważ wymiana dokumentów ratyfikacyjnych nie doszła do skutku, układ nie wszedł w życie.

¹³⁷ W. Multan, *Porozumienia rozbrojeniowe...* wyd. cyt., s. 91.

¹³⁸ Również i ten układ nie wszedł w życie.

Ograniczenie systemów przeciwrakietowych miało służyć hamowaniu wyścigu zbrojeń strategicznych i zmniejszeniu ryzyka wybuchu wojny jądrowej¹³². W latach 90. XX wieku, wskutek wznowienia prac nad amerykańskim systemem antyrakietowym (*National Missile Defense* – MND), Stany Zjednoczone chciały układ renegotjować. Ze względu na dość twarde stanowisko FR, USA ostatecznie wycofały się z układu ABM i w czerwcu 2002 roku przestał on obowiązywać.

Drugim z podpisanych w 1972 roku układów o podstawowym znaczeniu, było *Tymczasowe porozumienie o niektórych środkach ograniczenia strategicznych zbrojeń ofensywnych*¹³³. Zawarto je na pięć lat, o ile przed upływem tego czasu nie zostanie zastąpione przez porozumienie o dalej idących środkach ograniczenia strategicznych zbrojeń ofensywnych. Porozumienie zobowiązywało obie strony do nierozpoczynania od 1 lipca 1972 roku budowy dodatkowych stałych naziemnych wyrzutni międzykontynentalnych pocisków rakietowych balistycznych (*Inter-Continental Ballistic Missiles* – ICBM), a więc potencjalnie środków przenoszenia broni jądrowej, niezastępowania starych typów wyrzutni (sprzed 1964 roku) nowymi, jak również do ograniczenia liczby wyrzutni pocisków rakietowych balistycznych z okrętów podwodnych. Na podstawie porozumienia, które weszło w życie wraz z układem ABM, oba państwa zobowiązały się *kontynuować aktywne rozmowy w sprawie ograniczenia strategicznych zbrojeń ofensywnych*¹³⁴.

¹³² Należy bowiem zauważyć, że jeśli jedna ze stron posiadałaby liczne, sprawnie działające systemy obrony przeciwrakietowej (na kształt budowanego w USA *National Missile Defense*), to mogłaby ulec pokusie zadania uderzenia jądrowego, bez narażania własnego terytorium na kontruderzenie. Mogąc zwalczyć nadlatujące pociski rakietowe przeciwnika, nie trzeba się z nim liczyć. Takiej ewentualności pragnęli uniknąć sygnariusze układu ABM. Z tego względu już dwa lata później (3.07.1974 r.) podpisano tzw. protokół uzupełniający, zmniejszający liczbę rejonów, w których mogą być rozmieszczone systemy obrony przeciwrakietowej do jednego. Protokół wszedł w życie 15 maja 1976 r.

¹³³ Prócz tego, m.in. dwustronne porozumienie w sprawie zapobiegania incydentom na morzach otwartych i w przestrzeni powietrznej nad nimi (25 maja 1972) oraz układ o podstawach stosunków wzajemnych między USA i ZSRR (29 maja 1972). Por. J. Kukułka, *Historia współczesna stosunków międzynarodowych*, wyd. cyt., s. 200–201.

¹³⁴ Tamże, s. 201. Szczegóły również w W. Multan, *Porozumienia rozbrojeniowe...* wyd. cyt., s. 187–192.

W przepisach **międzynarodowego prawa humanitarnego konfliktów zbrojnych** nie figuruje żaden zapis bezpośrednio dotyczący broni jądrowej, jednak jest wiele odniesień, które (w sposób pośredni) uniemożliwiają praktycznie użycie takiej broni w konflikcie zbrojnym. Ze względu na tę niejednoznaczność, użyteczne wydaje się zaprezentowanie szerszych rozważań na ten temat.

Już bezpośrednio po drugiej wojnie światowej zawarto szereg dwustronnych traktatów pokojowych, w których strony zobowiązywały się nie wchodzić w posiadanie broni jądrowej ani jej wytwarzać, czy podejmować prób w tym kierunku¹⁴⁴. Jednak z uwagi na ich bardzo ograniczony zakres nie zostały przytoczone w pracy.

Przede wszystkim w przepisach *mphkz zabrania się stosowania broni, pocisków i materiałów [...] które mogą powodować zbędne cierpienia*¹⁴⁵. Biorąc pod uwagę wszystkie czynniki rażenia broni jądrowej, stwierdzić należy, że niektóre z nich właśnie takie cierpienia wywołują. Zwłaszcza opad radioaktywny, który w określonej odległości od miejsca wybuchu może wywoływać poparzenia skóry, prowadzące do jej zupełnego zniszczenia, a w konsekwencji do cierpień wskutek odślonięcia zakończeń nerwowych¹⁴⁶. W warunkach długotrwałego narażenia organizmu na promieniowanie jonizujące (przenikliwe), przy ekspozycjach na dawki małej mocy, a także podczas jednoczesnego występowania skażeń promieniotwórczych, mogą stopniowo rozwijać się uszkodzenia, które dopiero po latach objawiają się jako przewlekły zespół popromienny¹⁴⁷. Wskutek tego następuje masowe obumieranie

¹⁴⁴ Zob. M. Flemming, *Broń jądrowa a prawo międzynarodowe*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1998, vol. 71, nr 3–4, s. 8.

¹⁴⁵ *Protokół dodatkowy do KG z 1949 r.* (pierwszy), art. 35, p. 2.

¹⁴⁶ Zob. J. Solarz, *Czynniki rażenia broni jądrowej*, cz. 2, wyd. cyt., s. 171. Choć leczenie tak zniszczonej skóry jest możliwe, to trwać będzie od kilku do kilkunastu tygodni. Zastanowić się należy, czy w warunkach prowadzenia walki będzie możliwe zorganizowanie takiego leczenia. Na temat oparzeń w wyniku promieniowania cieplnego, zob. także Z. Jaśtak, *Informator...* wyd. cyt., s. 115–118.

¹⁴⁷ Zob. J. Solarz, *Czynniki rażenia broni jądrowej*, cz. 3, *Promieniowanie przenikliwe*, „Zeszyty Naukowe AON” 2003, nr 1, s. 209. Na temat tzw. kombinowanego porażenia, zob. także Z. Jaśtak, *Informator...* wyd. cyt., s. 122–124.

Po objęciu urzędu prezydenta Stanów Zjednoczonych przez Geralda Forda, odbyło się robocze spotkanie obu przywódców we Władystoku (23–24 listopada 1974 roku), na którym potwierdzono wolę kontynuowania rozmów. Szereg czynników (w tym kampania prezydencka w Stanach Zjednoczonych i kontrowersje między mocarstwami w zakresie przestrzegania helsińskich deklaracji praw człowieka), zahamowało bieg rokowań¹³⁹. Przełamaniem impasu było spotkanie ministrów spraw zagranicznych obu mocarstw w maju 1977 roku w Genewie, gdzie podpisano *Konwencję w sprawie zakazu wykorzystywania techniki modyfikacji środowiska naturalnego w celach wojсковых i wrogich* (18 maja 1977 roku)¹⁴⁰.

Kolejne radziecko-amerykańskie spotkanie na szczycie (Carter-Breżniew)¹⁴¹ w Wiedniu (15–18 czerwca 1979 roku) przyniosło podpisanie układu SALT II¹⁴². Porozumienie ustala limity liczbowe i jakościowe broni strategicznych obu stron oraz sprowadza je do stanu z 1978 roku¹⁴³. Jednak Kongres USA (przy nieznacznej pomocy prezydenta Cartera) odmówił ratyfikacji tego układu, co spowodowało impas w dalszych rokowaniach rozbrojeniowych. SALT II nie został ratyfikowany przez senat Stanów Zjednoczonych.

¹³⁹ Nie można jednak pominąć zawarcia (28 maja 1976 r.) między Stanami Zjednoczonymi a Związkiem Radzieckim *układu nt. warunków przeprowadzania pokojowych wybuchów jądrowych*, który uzupełniał niejako SALT I. Ponieważ dość szybko okazało się, że nadzieje na faktyczne zastosowanie wybuchów jądrowych w przemyśle wydobywczym były nieuzasadnione, ww. układ okazał się bezprzedmiotowy i w konsekwencji nigdy nie został ratyfikowany.

¹⁴⁰ Zob. J. Kukulka, *Historia współczesna stosunków międzynarodowych*, wyd. cyt., s. 203.

¹⁴¹ Dziesiąte, poczynając liczenie od Jałty.

¹⁴² Porozumienie SALT II składa się z trzech integralnych części: 1) układu między ZSRR a USA o ograniczeniu strategicznych zbrojeń ofensywnych; 2) protokołu do ww. układu; 3) wspólnego oświadczenia radziecko-amerykańskiego o zasadach i głównych kierunkach dalszych rokowań o ograniczeniu zbrojeń strategicznych obydwu mocarstw.

¹⁴³ Układ wprowadzał ograniczenia liczbowe wszystkich strategicznych środków przenoszenia broni jądrowej dla każdej strony do 2400, a od 1.01.1981 r. tylko 2250 szt., w tym wyrzutni wielogłowicowych rakiet niezależnego naprowadzania (MIRV) do 1200, a w tej liczbie do 820 wyrzutni międzykontynentalnych rakiet balistycznych, co miało obowiązywać do roku 1985. Szerzej, zob. Z. Szczerbowski, *Radziecko-amerykańskie rokowania...* wyd. cyt., s. 180–183, a także J. Kukulka, *Historia współczesna stosunków międzynarodowych*, wyd. cyt., s. 204.

Ma to tym większe znaczenie, że w myśl prawa konfliktów zbrojnych są *zabronione ataki bez rozróżnienia* [...] a więc, m.in., *ataki w których stosuje się metody i środki walki, jakie nie mogą być ograniczone do określonego celu wojskowego oraz ataki, w których stosuje się metody i środki walki, których skutki nie mogą być ograniczone*¹⁵². Dalej (w art. 51, p. 5 cytowanego dokumentu) wyjaśniono, że przykładem ataku wykonanego bez rozróżnienia, jest m.in. atak co do którego można przypuszczać, że wywoła również straty w życiu ludzkim wśród ludności cywilnej, ranienia osób cywilnych, szkody w dobrach o charakterze cywilnym [...] o ile byłyby one nadmierne w porównaniu z oczekiwaną konkretną i bezpośrednią korzyścią wojskową. Jeśli atakowany cel wojskowy znajduje się w terenie zabudowanym, to użycie przeciw niemu (nawet z największą precyzją) broni jądrowej musi prowadzić do zniszczenia okolicznych zabudowań wskutek rozchodzenia się fali uderzeniowej i od pożarów spowodowanych promieniowaniem cieplnym. Dodatkowo zaś nastąpi promieniotwórcze skażenie terenu oraz wystąpi promieniowanie przenikliwe, co doprowadzi wszystkie istoty żywe do choroby popromiennej. W Hiroszynie powszechnym udziałem było właśnie przypadkowe, dotyczące wszystkich, bez wyjątku, uderzenie.

*Zabronione jest atakowanie, niszczenie [...] lub czynienie nieużytecznym dóbr niezbędnych dla przetrwania ludności cywilnej, takich jak środki żywnościowe i strefy rolnicze, które ją wytwarzają, jak zbiory, bydło, urządzenia i zbiorniki z wodą do picia, urządzenia nawadniające, w tym celu, aby uniemożliwić ludności cywilnej lub Stronie przeciwnej korzystanie z nich – ze względu na ich znaczenie – niezależnie od motywów [...]*¹⁵³. Skutki takie wywołuje eksplozja broni jądrowej. Promieniotwórcze skażenie terenu nie dość, że czyni teren w dosyć dużym promieniu szkodliwym dla zdrowia i życia ludzkiego (po wybuchu atomowym o mocy ok. 50 kT długość strefy skażenia groźnego dla ludzi wyniesie do 30 km, a szerokość ponad 10 km), to w dodatku jest efektem długotrwałym. Choć spożywanie skażonych produktów zwykle nie prowadzi bezpośrednio do choroby, to wskutek

¹⁵² Protokół dodatkowy do KG z 1949 r. (pierwszy), art. 51, p. 4.

¹⁵³ Tamże, art. 54, p. 2.

tkanek, silne krwotoki i liczne infekcje¹⁴⁸. Również działanie promieniowania cieplnego przyczynia się do powstawania obrażeń nie zabi-
jających, a powodujących ogromne cierpienia wśród ludzi, którzy
znaleźli się blisko (3–10 km, w zależności od mocy i wysokości wybu-
chu) miejsca wybuchu (tzw. hipocentrum)¹⁴⁹.

Również w art. 48 przytaczanego już protokołu do konwencji ge-
newskich z 1949 roku znajdujemy odniesienie do specyficznych wła-
ściwości broni jądrowej: *W celu zapewnienia poszanowania i ochrony
ludności cywilnej oraz dóbr o charakterze cywilnym, Strony konfliktu
powinny zawsze rozróżniać między ludnością cywilną a kombatan-
tami oraz między dobrami o charakterze cywilnym a celami wojskowymi
i w związku z tym kierować swoje operacje jedynie przeciwko celom
wojskowym. W wypadku ogromnej mocy wybuchu jądrowego nie jest
możliwe rozgraniczenie między celami wojskowymi a obiektami cywil-
nymi, zwłaszcza w terenie gęsto zabudowanym*¹⁵⁰. Jest to więc wyra-
żony pośrednio zakaz używania broni jądrowej w miastach i w ich
bezpośredniej bliskości. Eksplozja w Hiroszimie (o mocy szacowanej
na 12,5–15 kT) zniszczyła 70 tys. Budynków, z ogólnej liczby 76 tys.
w całym mieście. *Nie ma żadnej przesady – podaje japońska analiza
– w ocenie, że w jednej chwili zostało zniszczone całe miasto*¹⁵¹.

¹⁴⁸ Jak relacjonuje jeden z lekarzy japońskich, po ataku na Hiroszimę setki pacjen-
tów zmarło w pierwszych kilku dniach, potem śmiertelność zmalała, potem znowu rosła.
Zob. R. Rhodes, *Jak powstała bomba atomowa*, wyd. cyt., s. 664–665.

¹⁴⁹ W Hiroszimie, gorącego ranka 6 sierpnia 1945 r., wskutek poparzenia falą cie-
pła, na skórze błyskawicznie tworzyły się pęcherze, które potem zdzierał gwałtowny
podmucha. Zerwana skóra zwisała z twarzy i ciał ciężko rannych ludzi. Dodatkowo,
uderzenie ciepła i podmuch wzniciły pożary, które bardzo szybko przekształciły się
w burzę ogniową. Ludzie jeszcze zdolni się poruszać uciekali, ale ci, którzy doznali
złamań lub tkwili pod gruzami domów, uciekać nie mogli. Zob. R. Rhodes, *Jak powstała
bomba atomowa*, wyd. cyt., s. 651–653.

¹⁵⁰ Zob. m.in. powyższe uwagi nt. choroby popromiennej, a także japońskie stu-
dium *The Committee for the Compilation of Materials on Damage Caused by the Atomic
Bomb in Hiroshima and Nagasaki* z 1981 r., przytaczane przez R. Rhodesa w cytowanej
już pracy (s. 649), które stwierdza, że w odległości od 0,6 do 1 mili (0,96–1,6 km) od
hipocentrum występowały oparzenia powyżej piątego stopnia. Niezwykle duża energia
ciepła powodowała nie tylko zwęglenie, ale i odparowanie wnętrza wszystkich
[podkr. – MP], którzy w momencie wybuchu znaleźli się bliżej niż 2 km od hipocentrum.

¹⁵¹ R. Rhodes, *Jak powstała bomba atomowa*, wyd. cyt., s. 661.

Ponadto, planując atak, należy *przedsięwziąć wszystkie możliwe środki ostrożności w celu uniknięcia, a przynajmniej sprowadzenia do minimum nie zamierzonych strat w życiu ludzkim wśród ludności cywilnej, ranienia osób cywilnych i szkód w dobrach o charakterze cywilnym*. Jeśli takie ograniczenia nie są możliwe do zrealizowania, należy powstrzymać się od ataku, a atak już rozpoczęty przerwać¹⁵⁸. O ile prognozowanie wielkości zniszczeń od fali uderzeniowej i promieniowania cieplnego jest możliwe z dość dużą dokładnością, to na skażenie opadem promieniotwórczym znacznie wpływają warunki atmosferyczne, a te zmieniają się na tyle szybko, by uniemożliwić precyzyjne przewidzenie skutków uderzenia jądrowego.

Specyficznym (i zupełnie nowym) elementem prawa międzynarodowego jest statut Międzynarodowego Trybunału Karnego, który wymienia przede wszystkim skutki działalności człowieka, pośrednio tylko zajmując się stosowanymi środkami¹⁵⁹. Trybunał (po wejściu w życie jego statutu) zajmować się będzie ściganiem jedynie czterech zbrodni, wyszczególnionych w jego Statucie: ludobójstwa, przeciw ludzkości, wojennych i agresji. Broni jądrowej, w sposób pośredni, dotyczyć mogą zwłaszcza zbrodnie wojenne, wśród których wymieniono, m.in. tortury lub nieludzkie traktowanie; umyślne sprawianie wielkich cierpień albo ciężkich uszkodzeń ciała i zdrowia; dokonywanie bezprawnie i samowolnie poważnych zniszczeń i przywłaszczanie mienia, nieusprawiedliwione koniecznością wojskową; zamierzone przeprowadzanie ataku, ze świadomością, iż atak ten spowoduje przypadkową utratę życia lub zranienie osób cywilnych, lub szkodę w obiektach cywilnych, lub rozległą, długotrwałą i poważną szkodę w środowisku naturalnym, które byłyby wyraźnie nadmierne w stosunku do konkretnej, bezpośredniej i całkowitej spodziewanej korzyści wojskowej¹⁶⁰. Jak widać, również i tu zabrakło woli, by potępić, czy wręcz zdelegalizować broń jądrową.

¹⁵⁸ *Protokół dodatkowy do KG z 1949 r. (pierwszy)*, art. 57, p. 2.

¹⁵⁹ *Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego*, 17.07.1998 r. Rzym. Tekst w DzU z 2003 r., nr 78, poz. 708, a także w M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne...* wyd. cyt.

¹⁶⁰ *Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego*, wyd. cyt., art. 8, ust. 2.

skumulowania się z dawką promieniowania zewnętrznego, może doprowadzić do zmian chorobowych. Opad promieniotwórczy gromadzi się na powierzchni, podczas gdy gleba wokół punktu zerowego (miejsca eksplozji) jest radioaktywna na głębokość 0,5 m¹⁵⁴. Wynika stąd wniossek, że likwidacja skażeń w tym rejonie jest nieefektywna. Za taką trzeba też uznać naprawę wszelkich maszyn i urządzeń zniszczonych falą uderzeniową lub promieniowaniem cieplnym.

Przepisy prawa międzynarodowego zobowiązują też do dbałości o długotrwałe efekty działań wojennych w środowisku naturalnym. Dotyka to coraz częściej poruszanego problemu bezpieczeństwa ekologicznego.

Podczas działań wojennych należy troszczyć się o ochronę środowiska naturalnego przed szkodami rozległymi, długotrwałymi i poważnymi. Ochrona obejmuje zakaz stosowania metod lub środków walki, które zmierzają, albo które mogą zmierzać do wywołania takich szkód w środowisku naturalnym i przez to zagrożą zdrowiu lub przetrwaniu ludności¹⁵⁵ oraz, co jest nierozłącznie związane z powyższym zapisem: zabronione jest stosowanie metod i środków prowadzenia wojny, których celem jest wywołanie rozległych, długotrwałych i poważnych szkód w środowisku naturalnym, lub po których można oczekiwać, że takie szkody wywołają¹⁵⁶. Właśnie obawy przed zniszczeniami w środowisku naturalnym powodowały przywódcami Stanów Zjednoczonych i Związku Radzieckiego w początkach lat 70. XX wieku, gdy prowadzili rokowania w sprawie układu o ograniczeniu podziemnych doświadczeń z bronią jądrową o mocy ponad 150 kT¹⁵⁷.

¹⁵⁴ Chodzi o obszar zamykający się w okręgu o promieniu ok. 1–1,5 km dla wybuchu jądrowego o mocy 50 kT. Zob. J. Solarz, *Czynniki rażenia broni jądrowej*, cz. 2, wyd. cyt., s. 155.

¹⁵⁵ *Protokół dodatkowy do KG z 1949 r.* (pierwszy), art. 55, p. 1.

¹⁵⁶ Tamże, art. 35, p. 3.

¹⁵⁷ Warto tu odnotować, że 30 października 1961 r. przeprowadzono próbę z najpotężniejszą bronią, jaką kiedykolwiek testowano. Pięćdziesięciomegatonowa konstrukcja zdetonowana została w Nowej Ziemi (w Związku Radzieckim, za kręgiem polarnym) na wysokości 4 tys. m. Zakłócenia w atmosferze okrążyły Ziemię trzykrotnie, blask wybuchu był widoczny z odległości 1 tys. m, a grzyb atomowy wzniósł się na wysokość 64 km. Zob. V. Adamsky, Y. Smirnov, *Moscow's Biggest Bomb: The 50-Megaton Test of October 1961*, [w:] *Cold War International History Project – Virtual Archive* (dostępne on-line: <http://wwics.si.edu>).

w USA i ZSRR. Również układ SORT redukuje liczbę głowic w służbie operacyjnej, ale nie nakazuje ich zniszczyć.

Zaden przepis prawa międzynarodowego nie zabrania wprost użycia broni jądrowej. Jednak na podstawie wyżej zaprezentowanej analizy litery mphkz stwierdzić należy, że wiele zapisów, szczególnie protokołu dodatkowego do konwencji genewskich z 1949 roku, ogranicza możliwość użycia broni jądrowej w walce do tego stopnia, że staje się ona nierealna¹⁶². Taka też konkluzja została zawarta w opinii doradczej Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości, gdy odpowiadał na pytanie Zgromadzenia Ogólnego NZ w 1996 roku¹⁶³. Podobne poglądy prezentował prof. Bierzanek już w latach 80. XX wieku¹⁶⁴. W dodatku MTK ścigać ma nieodpowiedzialne użycie najpotężniejszej broni.

W sytuacji obowiązywania tylu przepisów, na pierwszy rzut oka wydawałoby się oczywiste, że zabronienie posiadania i użycia lub zagrożenia użyciem broni jądrowej jest tylko kwestią czasu. Nic bardziej mylnego. Mocarstwa jądrowe, szczególnie pięć pierwotnych (USA, FR, Francja, ChRL i Wielka Brytania) nie wyzbęda się swego

¹⁶² Choć np. Wielka Brytania, składając (28.01.1998 r.) dokumenty ratyfikacyjne dwóch protokołów dodatkowych z 1977 r., jednocześnie zastrzegła, iż *Zjednoczone Królestwo nadal stoi na stanowisku, że normy prawne wprowadzone przez protokół [dodatkowy pierwszy – M.P.] dotyczą wyłącznie broni konwencjonalnych i nie wpływają na jakiegokolwiek inne normy prawa międzynarodowego dotyczące innych rodzajów broni. W szczególności wprowadzone normy nie mają żadnego wpływu ani nie regulują i nie zabraniają użycia broni jądrowych*. Cyt. za M. Flemming, *Broń jądrowa a prawo międzynarodowe*, wyd. cyt., s. 15.

¹⁶³ Na wniosek ZO ONZ z 2 grudnia 1994 r., które zapytało: czy groźba „lub użycie broni jądrowej „daje się pogodzić z prawem międzynarodowym”, MTS, z siedzibą w Hadze, wydał tzw. opinię doradczą. Jej konkluzja stwierdzała, że *Groźba lub użycie broni jądrowej byłoby generalnie w sprzeczności z zasadami prawa międzynarodowego, mającymi zastosowanie w konfliktach zbrojnych, a w szczególności z zasadami prawa humanitarnego. Aczkolwiek z punktu widzenia obecnego stanu prawa międzynarodowego [...] Trybunał nie może orzec definitywnie czy groźba lub użycie broni jądrowej byłoby zgodne z prawem czy nie w ekstremalnych warunkach samoobrony, w których przetrwanie państwa byłoby narażone na szwank*. „Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons” International Court of Justice, 8 July 1996. Cyt. za: L. Freedman, *The Evolution of Nuclear Strategy*, Palgrave Macmillan, London 2003, s. 513; Szczegółowe rozważania nad wspomnianą „opinią doradczą” MTS, zawarto w M. Flemming, *Broń jądrowa a prawo międzynarodowe*, wyd. cyt., s. 15–22.

¹⁶⁴ Por. rozważania R. Bierzanka, *Wojna a prawo międzynarodowe*, Warszawa 1982.

2.3. Konkluzje

Z wyżej przedstawionych rozważań wynika, że ograniczenia dotyczące broni jądrowej mają różnoraki charakter¹⁶¹.

Przed wszystkim układ NPT **zakazuje produkcji takiej broni**. Zakaz dotyczy wszystkich tych sygnatariuszy, którzy w treści traktatu zostali określani jako „państwa bezaatomowe” (w odróżnieniu do pięciu mocarstw jądrowych). Wspomniane państwa bezaatomowe, przystępując do układu, zobowiązały się również nie nabywać gotowej broni ani nawet technologii jej produkcji. Z kolei mocarstwa atomowe zobowiązały się nie przekazywać broni jądrowej i technologii jej budowy żadnym państwom bezaatomowym.

Zakaz rozmieszczania broni jądrowej zawarto w kilku umowach. Przed wszystkim w układach w sprawie utworzenia stref bezaatomowych w Afryce, Ameryce Południowej i Azji Południowo-Wschodniej. Dalej zaś w traktatach o demilitaryzacji Antarktyki, dna morskiego i jego podłoża oraz przestrzeni kosmicznej, Księżyca i innych ciał niebieskich.

Tak więc ani samej broni, ani sił czy urządzeń w nią uzbrojonych nie wolno rozmieszczać na terenach i w miejscach określonych w ww. układach. Co więcej, w wypadku Układu z Bangkoku, ustanowiono **zakaz przewożenia** broni jądrowej tranzytem przez terytoria państw sygnatariuszy.

Układ START decydował o **redukcji liczby głowic jądrowych** w Stanach Zjednoczonych i Federacji Rosyjskiej o ok. 30 proc., zaś START II o dalszych redukcjach, ale też tylko w USA i FR. Tego problemu dotyczył również układ INF, stanowiący o likwidacji całej kategorii głowic, wraz z ich nośnikami – rakietami średniego zasięgu. Znacznie też ograniczono liczbę międzykontynentalnych pocisków rakietowych balistycznych (na mocy układów SALT), choć znowu głównie

¹⁶¹ Por. tematycznie zebrany materiał prawa międzynarodowego, a szczególnie „Prawo do życia” i „Wolność od tortur oraz okrutnego, niehumanitarnego bądź poniżającego traktowania lub karania” w T. Jasudowicz, *Prawa człowieka w konfliktach zbrojnych. Rekonstrukcja międzynarodowego prawa humanitarnego*, TNOiK, Toruń 1997, s. 49–53, 59–64.

Rozdział 3

BROŃ BIOLOGICZNA I CHEMICZNA W PRAWIE MIĘDZYNARODOWYM

3.1. Próby wyeliminowania broni chemicznej i biologicznej z arsenałów wojskowych

Stosowanie podczas walki substancji chemicznych – jako broni powodującej śmierć wskutek zatrucia, uduszenia lub choroby – od dawna uważano za nierycerskie i niehumanitarne. Niektóre państwa oraz religie podejmowały próby jej ograniczenia.

Pierwsze informacje o zakazach posługiwania się trucizną oraz bronią zatrutą, znajdujemy w starohinduskim Prawie Manu, które zabraniało wojownikowi używania zatrutych strzał¹⁶⁵. Z kolei prawo islamskie, rozwijając nauki Koranu, zabraniało zatruwania źródeł, podpalania łąk i zboża, a także niszczenia drzew owocowych¹⁶⁶. W jurysdykcji antycznego Rzymu zapis *arms bella non venenis geri*¹⁶⁷, dla pisarzy klasycznego okresu historii prawa narodów, był jedną z wielu norm, co do których panowała jednomyślność¹⁶⁸.

Pierwszym znanym międzynarodowym porozumieniem zakazującym używania zatrutej broni, był układ zawarty w 1675 roku w Strasburgu między Francją i Prusami¹⁶⁹. Artykuł 57 układu stawiał poza prawem użycie zatrutych pocisków.

Kolejna formuła prawna zakazująca używania środków trujących podczas wojny znalazła się w Instrukcji dla armii Stanów Zjednoczonych ogłoszonej w 1863 roku przez prezydenta Abrahama Lincolna.

¹⁶⁵ „Księga Manu”, zawierająca m.in. przepisy prawa wojennego, została napisana między XII w. p.n.e. a III w. n.e. Zob. N. Singh, *Armed Conflicts and Humanitarian Law in Ancient India*, [w:] *Etudes et essays sur le droit international humanitaire*, Geneva 1984, s. 531.

¹⁶⁶ A. Nussbaum, *A Concise History of the Law of Nations*, New York 1954, s. 26–27; D.B. Lewin, *Istoria międzynarodowego prawa*, Moskwa 1962, s. 26–28.

¹⁶⁷ Wojnę prowadzi się za pomocą broni, a nie trucizny.

¹⁶⁸ A. Górbiel, *Bojowe środki chemiczne jako zagadnienie iuris in bello*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego” nr 21, Katowice 1971, s. 56.

¹⁶⁹ I.H. Rothschild, *Broń jutra chemiczna i biologiczna*, Warszawa 1970, s. 252.

zasadniczego czynnika odstraszania w ciągu najbliższej dekady czy dwóch, zaś Indie i Pakistan dopiero swoje arsenały budują. Te dwa ostatnie państwa w ogóle nie przystąpiły do CTBT, a Stany Zjednoczone choć podpisały, układu tego nie ratyfikowały. Nie wszedł też w życie statut MTK.

Międzynarodowa kontrola zbrojeń opierająca się na porozumieniach dwu- i wielostronnych jest tylko tak skuteczna, jak silna jest wola sygnatariuszy do przestrzegania zaciągniętych zobowiązań. Poza wszelką kontrolą, pozostają zaś państwa, które nie przystąpiły do najważniejszych układów (jak NPT, CTBT i inne). Co gorsza, są to zazwyczaj państwa tak odmienne kulturowo, że trudno zrozumieć motywy ich zachowania. Przestrzeganie zapisów mphkz w razie konfliktu, staje w tej sytuacji pod znakiem zapytania.

Z kolei na zwołanej z inicjatywy cara Mikołaja II w 1899 roku **Haskiej konferencji pokojowej** podjęto po raz pierwszy próbę wprowadzenia zakazu użycia chemicznych środków trujących. W uchwalonej 29 lipca 1899 roku *Deklaracji o zakazie używania pocisków napęlnionych gazami duszącymi lub trującymi* zapisano, że *Mocarstwa wyrzekają się używania pocisków, których jedynym zadaniem jest rozprzestrzenianie gazów duszących lub trujących*¹⁷⁴. Postanowienie to było wiążące tylko w razie wojny między państwami sygnatariuszami. Nie obowiązywało natomiast w wojnie z państwem, które nie podpisało niniejszej deklaracji. Mimo że żadne z państw nie dysponowało pociskami chemicznymi, to taki zapis legalizował ich posiadanie. Oznacza to, że środki chemiczne nie były uważane za okrutne narzędzie wojny. Przykładem jest delegacja Stanów Zjednoczonych, która nie chciała podpisać przyjętej deklaracji. Jej delegat, kpt. Alfred Mahan, oświadczył, że *nie można stwierdzić, żeby pociski napęlnione chemicznymi środkami trującymi były bronią niehumanitarną*. Pragnieniem Amerykanów jest *uczynienie wojny humanitarną*¹⁷⁵. Niemniej podkreślił, że naród amerykański może być zmuszany do prowadzenia wojny, dlatego *nie można go pozbawić, przez podjęcie pośpiesznej decyzji, środków, które później mogą mu dobrze służyć*¹⁷⁶. Delegacja amerykańska podpisała jedynie zakaz używania trucizny i zatrutej broni, zawarty w rozdziale I tej konferencji.

Postanowienia konwencji haskiej i przyjętej tam wspomnianej deklaracji włączono do regulaminu haskiego IV konwencji *O prawach i zwyczajach wojny lądowej* z 18 października 1907 roku. W ten sposób stały się one obowiązującymi normami prawa międzynarodowego. Dążąc do złagodzenia okrucieństw wojny oraz nie chcąc dopuścić do traktowania konwencji jako ograniczonych zasad postępowania stron konfliktu zbrojnego, jej twórcy wprowadzili tzw. klauzulę Martensa¹⁷⁷. Stwierdza ona, że *zanim bardziej wyczerpujący kodeks praw wojny*

¹⁷⁴ Tekst deklaracji w B. Winiarski, *Wybór źródeł...* wyd. cyt., s. 75–77.

¹⁷⁵ I.H. Rothschild, *Broń chemiczna...* wyd. cyt., s. 253.

¹⁷⁶ Tamże, s. 254.

¹⁷⁷ Teza zawarta w preambule IV konwencji haskiej z 1907 r. jest nazywana klauzulą Martensa, od nazwiska jej autora, członka delegacji rosyjskiej.

Czytamy w niej, że w warunkach wojennych *kategorycznie zostało zabronione używanie trucizny w jakiegokolwiek sposób*¹⁷⁰.

Prawo międzynarodowe zabraniało również używania środków, które mogłyby powodować u żołnierzy strony atakowanej niepotrzebne cierpienia. W deklaracji petersburskiej, podpisanej 29 listopada 1868 roku, preambuła głosiła, że *jedynym uprawnionym celem, jaki państwa winny sobie stawiać w czasie wojny, jest osłabienie sił zbrojnych nieprzyjaciela. [...] Poza ten cel prowadziłoby używanie broni, która by niepotrzebnie zwiększała cierpienia ludzi już niezdolnych do walki albo sprowadzała z konieczności ich śmierć [...] więc używanie podobnej broni byłoby sprzeczne z prawami ludzkości*¹⁷¹. Można zatem uznać, że kryterium eliminacji broni powodującej zbędne cierpienia jest efektywność usunięcia przeciwnika z pola walki, przy minimalizacji strat i cierpień ludzkich¹⁷². Niemniej niezbędność cierpień spowodowanych użyciem broni wiąże się z jej okrucieństwem i brakiem proporcji między rozmiarami ofiar i szkód a rezultatami wojskowymi. Sygnatariusze deklaracji petersburskiej zastrzegli sobie możliwość przystąpienia do późniejszego porozumienia, gdyby postęp naukowy doprowadził do udoskonalenia wojskowego uzbrojenia.

Formułę prawną zabraniającą stosowania jako środka walki *trucizny lub zatrutej broni*, zawierała również *Międzynarodowa deklaracja dotycząca praw i zwyczajów na wojnie* przyjęta 27 sierpnia 1874 roku na konferencji w Brukseli (dalej: deklaracja brukselska). Treść tej deklaracji została wykorzystana przy opracowaniu w 1880 roku prawa wojny lądowej, autorstwa Instytutu Prawa Międzynarodowego. W dokumencie tym, znanym jako „Podręcznik oksfordzki”, zakazywano używania trucizn i zatrutych broni¹⁷³.

¹⁷⁰ A. Rolin, *Le droit moderne de la guerre, les principes, les conventions, les usages et les abus*, Bruxelles 1920, s. 326.

¹⁷¹ Tekst deklaracji w B. Winiarski, *Wybór źródeł nauki prawa międzynarodowego*, Warszawa 1938, s. 40–41. Deklaracja petersburska była pierwszą wielostronną umową międzynarodową, zabraniającą używania niektórych rodzajów broni. Została podpisana i ratyfikowana przez 19 państw 29 listopada (11 grudnia) 1868 r.

¹⁷² J. Menkes, *Prawo na wojnie – ograniczenia metod i środków walki zbrojnej*, „Wojsko i Wychowanie” 1991, nr 6, s. 58.

¹⁷³ *The Laws of Armed Conflicts*, red. D. Schindler, J. Tamana, Dordrecht 1988, s. 35.

Po zakończeniu wojny nastąpił intensywny rozwój broni chemicznej. Niemniej, ogrom strat spowodowanych zastosowaniem środków chemicznych, zmobilizował polityków i opinię publiczną do podjęcia wysiłków zakazujących ich używania. Znalazło to wyraz w traktatach pokojowych kończących pierwszą wojnę światową.

W **traktacie wersalskim**, podpisanym 28 czerwca 1919 roku, między państwami Ententy a Niemcami, zawarty był przepis (art. 171) mówiący, że *posługiwanie się gazami duszącymi, trującymi lub podobnymi, jak też wszelkimi płynami, materiałami lub podobnymi sposobami jest zakazane, przeto wytwarzanie ich w Niemczech i przywóz do Niemiec są surowo zabronione. To samo dotyczy materiału specjalnie przeznaczonego do wytwarzania, przechowywania lub używania rzeczonych produktów i sposobów*¹⁸¹. Analogiczne postanowienia zostały zawarte w pozostałych traktatach pokojowych. Z Austrią w Saint-Germain-en-Laye 10 września 1919 roku, Bułgarią w Neuilly-sur-Seine 27 listopada 1919 roku, Turcją w Sevres 10 sierpnia 1920 roku oraz Węgrami w Trianon 4 czerwca 1920 roku. Postanowienia te zobowiązywały państwa pokonane do nieprodukowania i niesprowadzania gazów bojowych. Oznaczało to, że państwa ententy taką broń mogły posiadać i produkować. Niemniej, zawarte w traktatach sformułowanie, że *zakaz posługiwania się gazami duszącymi, trującymi lub podobnymi na wojnie już obowiązuje*, taką możliwość wyklucza. Rolę tego zapisu wzmacniały również podpisy złożone pod tekstami traktatów przez wszystkie ówczesne mocarstwa świata.

Bronią chemiczną od początku swojej działalności zajęła się Liga Narodów¹⁸². W 1920 roku, podczas obrad Rady Ligi Narodów, Francja

¹⁸¹ Traktat wersalski z 28 czerwca 1919 r., DzU z 1920 r., nr 35, poz. 200. Art. 172 zobowiązywał Niemcy do ujawnienia w ciągu trzech miesięcy państwom ententy metod produkcji, przygotowywania oraz stosowania w czasie wojny środków wybuchowych, trujących mieszanin oraz innych preparatów chemicznych.

¹⁸² Liga Narodów (*League of Nations*) została powołana przez 7 państw w 1919 r. Jej zadaniem było likwidowanie sporów międzynarodowych na drodze pokojowej. Zobowiązywała również do nieuciekania się do wojny, przestrzegania sprawiedliwości oraz poszanowania zobowiązań wynikających z traktatów. W 1920 r. w jej skład wchodziły 43 państwa. Do Ligi Narodów nie należały Stany Zjednoczone, Japonia, Niemcy (w 1926 r. wstąpiły do Ligi, a w 1933 r. z niej wystąpiły). Polska była jej członkiem od 1920 r. Głównymi organami Ligi były: Zgromadzenie, Rada i Sekretariat. Przy podejmowaniu decyzji przez Zgromadzenie lub Radę obowiązywała zasada jednomyślności.

będzie mógł być ułożony, Wysokie Układające się Strony uważają za właściwe skonstatować, że w wypadkach nie objętych przepisami obowiązującymi, przyjętymi przez nie, ludność i strony wojujące pozostają pod opieką i władzą zasad prawa narodów wpływających ze zwyczajów ustanowionych między narodami cywilizowanymi oraz z zasad humanitaryzmu i wymogów sumienia publicznego¹⁷⁸. Oznacza to, że strony wojujące nie mogą zwolnić się jednostronnie ani umownie spod jej działania. Obowiązuje ona wszystkich i w stosunku do wszystkich, niezależnie od związania się stron innymi umowami międzynarodowymi. Zachowuje ona aktualność w przypadku postępu techniki wojskowej oraz wprowadzania skutecznych środków rażenia. Zasada ta stanowi podstawę wszelkich regulacji prawnych na wojnie¹⁷⁹. Przyjęte konwencje nakładały na państwa obowiązek eliminowania z walki substancji chemicznych, a także pocisków służących do ich rozprzestrzeniania. Jednocześnie zobligowały państwa do ustanowienia wewnętrznych zakazów i umieszczenia ich w instrukcjach wojskowych.

Mimo ratyfikacji przez państwa europejskie konwencji haskich (z 1899 i 1907 roku), podczas pierwszej wojny światowej doszło do użycia chemicznych środków trujących. Niemcy, uwikłane w prowadzenie wojny na dwa fronty, stanęły w obliczu klęski. Wówczas prof. Fritz Haber, wybitny chemik niemiecki, zasugerował masowe użycie gazów. Miały one zmienić sytuację militarną na korzyść Niemiec. Później środki chemiczne stosowały również Francja, Rosja, a także Wielka Brytania. Używały one pocisków artyleryjskich, moździerzowych wypełnionych gazami oraz cieczami bojowymi. Skuteczność tej broni potwierdziła liczba ofiar¹⁸⁰, a gaz stał się podstawowym środkiem walki w tej wojnie.

¹⁷⁸ Tekst konwencji w DzU z 1927 r., nr 21, poz. 161.

¹⁷⁹ Pierwowzorem klauzuli Martensa jest art. 12 deklaracji brukselskiej z 1874 r. Później została ona powtórzona w rezolucji XXVIII Kongresu MKCK w 1965 r., rezolucji Zgromadzenia Ogólnego NZ (*Poszanowanie praw człowieka w konfliktach zbrojnych*) w 1968 r. oraz w art. 35, p. 1, protokołu dodatkowego [pierwszego] do konwencji genewskich z 1949 r.

¹⁸⁰ Źródła podają różne dane na temat liczby ofiar. Przyjmuje się, że porażeniu uległo 1,3 mln żołnierzy, w tym 92 tys. było ofiar śmiertelnych. Zob. T. Leško, Z. Żółtowski, *Broń CB. Stopień zagrożenia. Problemy zakazu*, Warszawa 1971, s. 166.

rodowym. Niemniej, traktat ten nie wszedł w życie z powodu braku odpowiedniej liczby ratyfikacji.

Oprócz konferencji o zasięgu globalnym, były organizowane konferencje regionalne. Na przełomie 1922 i 1923 roku, w Waszyngtonie zorganizowano konferencję o ograniczeniu zbrojeń w Ameryce Środkowej. Jej owocem była konwencja, której artykuł 5 zawierał te same zakazy użycia chemicznych środków trujących, jak „traktat pięciu mocarstw”. Konwencję tę podpisały Kostaryka, Salwador, Gwatemala, Honduras i Nikaragua. W 1923 roku, w Santiago de Chile, zorganizowano kolejną konferencję państw amerykańskich. W przyjętej rezolucji również zostały powtórzone zakazy zawarte w traktacie waszyngtońskim, a podpisy ratyfikacyjne złożyło 17 państw, w tym Stany Zjednoczone.

Przedstawiony dorobek w sprawie zakazu broni chemicznej miał zasięg regionalny, natomiast brakowało przepisów o charakterze globalnym. Powołana po pierwszej wojnie światowej Liga Narodów nie potrafiła wypełnić swojej pokojowej i humanitarnej misji. Sprzeczności między mocarstwami wchodzącymi w skład Rady, a także obowiązująca przy podejmowaniu decyzji zasada jednomyślności, niweczyły wiele inicjatyw rozbrojeniowych. Pomimo że nikt w Lidze Narodów nie kwestionował zakazu użycia broni chemicznej, to w pracach nad jego powszechnością w latach 1919–1924 nie udało się wyjść poza rozważania i propozycje.

Protokół genewski z 1925 roku

W maju 1925 roku pod auspicjami Ligi Narodów odbyła się w Genewie międzynarodowa konferencja poświęcona problematyce broni i amunicji. Jej efektem było podpisanie 17 czerwca 1925 roku *Protokołu genewskiego o zakazie używania na wojnie gazów duszących, trujących lub podobnych oraz środków bakteriologicznych*¹⁸⁷. Podpisy

¹⁸⁷ Tekst w DzU z 1929 r., nr 28, poz. 278. Protokół wszedł w życie 8 lutego 1928 r. Zgodnie z oświadczeniem rządu Polski z 3 kwietnia 1929 r., polski dokument ratyfikacyjny został złożony w archiwum rządu francuskiego 4 lutego 1929 r.

zapropoNOWAŁa wprowadzenie zakazu produkcji gazów bojowych oraz ustanowienie sankcji za ich użycie w czasie wojny. Koncepcja ta zmierzała do pełnego i skutecznego kontrolowania zobowiązań przyjętych przez państwa. Mimo to więcej zwolenników miał pogląd, że narodowy honor każdego państwa jest najlepszą gwarancją stosowania się państw do porozumień rozbrojeniowych¹⁸³. Lansowano nawet tezę, że wszelkie podejrzenia mogłyby stanowić obrazę państw stron tych porozumień¹⁸⁴. W związku z tym francuska propozycja nie została przyjęta.

W 1922 roku Stowarzyszenie Prawa Międzynarodowego (ILA)¹⁸⁵ zaproponowało wprowadzenie powszechnego zakazu produkcji i używania gazów bojowych oraz powołania w ramach Ligi Narodów zespołu ekspertów, który kontrolowałby przestrzeganie zakazu w przedsiębiorstwach państwowych i prywatnych. Za naruszenie tych przepisów jednostki organizacyjne miały odpowiadać przed międzynarodowym trybunałem karnym. Wobec państw przewidziano stosowanie sankcji wynikających z art. 16 Paktu Ligi Narodów¹⁸⁶. Ponieważ propozycja ILA była sprzeczna z zasadą dobrej wiary, której zwolennikiem była Wielka Brytania, ostatecznie nie została ona przyjęta.

W tym czasie, z inicjatywy Stanów Zjednoczonych, na przełomie 1921 i 1922 roku, zorganizowano w Waszyngtonie konferencję w sprawie ograniczenia zbrojeń morskich. Rezultatem jej obrad było podpisanie, tzw. traktatu pięciu mocarstw pomiędzy Stanami Zjednoczonymi, Francją, Włochami, Wielką Brytanią i Japonią, w którym zakaz stosowania broni chemicznej uznano za obowiązujący w prawie międzyna-

¹⁸³ Zob. B. Saurewein, P. Pohling-Brown, *Verification distrust legitimized*, „International Defense Review” 1991, no. 4, s. 337.

¹⁸⁴ W. Koziarkiewicz, C. Marcinkowski, *Weryfikacja porozumień rozbrojeniowych*, „Wojsko i Wychowanie” 1999, nr 7, s. 89.

¹⁸⁵ *International Law Association*. Stowarzyszenie zostało założone w 1873 r. w Brukseli. Jego celem jest popieranie rozwoju i kodyfikacji prawa międzynarodowego publicznego i prywatnego. Najwyższym organem jest Konferencja, organizowana co 2 lata. Siedzibą organizacji jest Londyn.

¹⁸⁶ Zob. A. Górbiel, *Bojowe środki chemiczne...* wyd. cyt., s. 60. Art. 16. stanowi, że „każdy członek Ligi, który stał się winny złamania jednego z zobowiązań [...] może być wykluczony z Ligi”. W praktyce oznaczałoby to zerwanie stosunków handlowych, finansowych, wreszcie zakaz wszelkich stosunków między obywatelami państwa, które złamało zobowiązanie a obywatelami państw należących do Paktu Ligi Narodów.

środków chemicznych wywołuje rany trudne do zagojenia, nawet w okresie kilku miesięcy¹⁹¹.

Kolejnym problemem dotyczącym interpretacji protokołu genewskiego, było zawężające jego rozumienie w kwestiach stosowania środków obezwładniających, drażniących oraz fitotoksycznych. Tendencja ta pojawiła się podczas wojny w Wietnamie. Stany Zjednoczone, Wielka Brytania i Australia twierdziły, że są one bardziej humanitarne od broni konwencjonalnych. Próbowaly również udowodnić, że protokół genewski zabrania stosowania bojowych środków chemicznych, które były znane w momencie jego podpisywania. Nie dotyczy natomiast środków, które wyprodukowano bądź wynaleziono po jego wejściu w życie. Rzeczywiście, dla oznaczenia charakteru gazów, w protokole genewskim, wskazano na ich właściwości duszące oraz trujące. Wynikało to z faktu, że te kategorie gazów bojowych stanowią największe zagrożenie. Nie wspomniano natomiast o chemicznych środkach obezwładniających oraz drażniących (zwłaszcza gazach łzawiących), które nie powodują śmierci, lecz czasowo eliminują z walki. Trzeba jednak zauważyć, że twórcy protokołu, oprócz gazów duszących i trujących wymienili gazy oznaczone mianem „podobnych”. Określenie gazy „podobne” do trujących i duszących odnosi się niewątpliwie do wszystkich kategorii gazów, płynów oraz substancji, których zastosowanie kolidowałoby z podstawowymi zasadami prowadzenia wojny. Rozwiązanie tej kwestii znalazło się w Sprawozdaniu sekretarza generalnego Narodów Zjednoczonych z 1 lipca 1969 roku. Czytamy w nim, że *gazy z kategorii „obezwładniających” i „drażniących”, oprócz przejściowych zakłóceń fizycznych czy psychicznych, mogą powodować ujemne skutki dla zdrowia człowieka o charakterze trwałym i nieodwracalnym*¹⁹². Zależy to od stężenia użytego środka, warunków, w jakich został zastosowany oraz indywidualnej odporności organizmu człowieka. Dlatego gazy te nie różnią się w istotny sposób od innych bojowych środków chemicznych. A to pozwala zaszeregować je do zabronionych przez prawo międzynarodowe środków walki.

¹⁹¹ UN Doc. A/7575. *Report of the Secretary General on chemical and bacteriological (biological) weapons and the effects of their possible use*, Warszawa 1969, s. 63.

¹⁹² Tamże, s. 70 i n.

pod protokołem złożyło trzydzieści państw uczestniczących w konferencji. Obecnie jego stronami jest 125 państw.

Protokół genewski ustanawia międzynarodowe normy zakazu użycia broni chemicznej i bakteriologicznej. Mimo że nie zawiera definicji tych broni, to zakłada szeroką interpretację przyjętych zobowiązań. Zgodnie z nią protokół dotyczy wszelkich broni chemicznych i bakteriologicznych, a więc zarówno tych, które istniały w chwili jego podpisania, jak rozwijanych w przyszłości.

Większość państw ratyfikowała protokół genewski z zastrzeżeniami¹⁸⁸. Oświadczyły one, że nie będą czuć się związane z jego postanowieniami, jeśli w czasie wojny przeciwnik użyje broni chemicznej. Zastrzeżenie to sprowadza protokół do deklaracji o nieużyciu jako pierwszy broni chemicznej. Wydaje się, że brak sankcji nie umniejsza jego wagi¹⁸⁹.

Użycie broni chemicznej w ramach represaliów jest usprawiedliwione tylko w razie pogwałcenia przez drugą stronę protokołu lub normy zwyczajowej zabraniającej posługiwania się trucizną, lub bronią zatrutą. Nie ma jednak pewności, czy w razie jej użycia zostanie zachowana, obowiązująca w wypadku represaliów, zasada proporcjonalności. Zastosowane środki chemiczne pod wpływem zmieniających się warunków meteorologicznych często uwalniają się spod kontroli. Zabijają wtedy nie tylko wojska walczące, ale także ludność cywilną. Z kolei niszczenie sił nieprzyjaciela jest dopuszczalne jedynie w granicach niezbędnych do osiągnięcia sukcesu militarnego. Takich proporcji nie można zachować przy użyciu środków chemicznych, których specyfika polega na masowym zadawaniu śmierci w sposób skryty¹⁹⁰. Prawo narodów wreszcie zabrania posługiwania się środkami, które mogą powodować zbędne cierpienia, tymczasem działanie wielu

¹⁸⁸ Protokół genewski z zastrzeżeniem ratyfikowały m.in. Francja i Związek Radziecki (1926), a także Wielka Brytania (1927), Niemcy i Polska (1929).

¹⁸⁹ Protokół nie zawiera żadnych postanowień co do sankcji, jednak należy przyjąć, że mają tu zastosowanie ogólne zasady prawa międzynarodowego. Jedną z sankcji tego prawa są represalia.

¹⁹⁰ Nowoczesne bojowe środki trujące są pozbawione barwy, smaku i zapachu.

newskich z 1949 roku¹⁹⁶. Zakazują one prowadzenia działań wojennych, których celem jest powodowanie długotrwałych i poważnych zniszczeń środowiska. Stwierdzają również, że działania takie zagrażają zdrowiu i życiu ludności.

Niejednolita interpretacja protokołu genewskiego i norm zwyczajowych leżących u jego podstaw, wymagają ustalenia, czy państwa są sygnatariuszami tych samych norm prawnych¹⁹⁷.

Zawarte w protokole genewskim międzynarodowe normy prawa zwyczajowego obowiązują również państwa, które do niego nie przystąpiły. Zdaniem specjalistów z zakresu prawa międzynarodowego, wprowadzone przez protokół restrykcje są obligatoryjne dla państw, które go podpisały, jak też tych, które tego nie uczyniły. Powołują się oni na normy prawa zwyczajowego zakazujące stosowania w czasie wojny trucizn oraz broni powodujących zbędne cierpienia¹⁹⁸. Obowiązek uniwersalnego przestrzegania jego zasad i celów został potwierdzony również przez Zgromadzenie Ogólne NZ na XXI sesji rezolucją nr 2162/B¹⁹⁹.

Protokół genewski ma wiele słabości. Zakres jego działania jest ograniczony do zakazu użycia broni chemicznej w konflikcie zbrojnym. Nie reguluje kwestii użycia tej broni w czasie pokoju przeciwko własnej ludności. Taki przypadek zdarzył się w 1988 roku, kiedy S. Hussajn użył broni chemicznej przeciwko Kurdom zamieszkującym Irak. Protokół nie zabrania również prowadzenia badań, produkcji oraz gromadzenia tej broni. Mimo tych niedostatków protokół pozostaje istotnym instrumentem międzynarodowego zakazu użycia broni chemicznej i bakteriologicznej. Prawną normą, która generalnie była respektowana przez państwa będące jej sygnatariuszami, o czym świadczy nie używanie broni chemicznej jako metody walki w czasie drugiej wojny światowej.

¹⁹⁶ Protokół wszedł w życie 7 grudnia 1978 r. Polska ratyfikowała go 19 września 1991 r.

¹⁹⁷ Zob. D. Gierycz, *Eliminacja broni chemicznej*, „Sprawy Międzynarodowe” 1981, nr 6, s. 15.

¹⁹⁸ Zob. P. Wieczorek, *Genewska Konferencja Rozbrojeniowa – stan rokowań*, „Wojsko i Wychowanie” 1992, nr 5, s. 58.

¹⁹⁹ Z. Ludwiczak, *Sprawa zakazu broni chemicznej i bakteriologicznej*, „Sprawy Międzynarodowe” 1969, nr 11, s. 17.

Z kolei herbicydy i defolianty używane w dużych ilościach niszczą uprawy, obszary leśne, powodując groźne skażenia wody, powietrza i gleby. Rezultaty ich działania odczuwają również ludzie w postaci oparzeń skóry i stanów zapalnych śluzówek. Szczególnie niebezpieczne są wtórne skutki oddziaływania tych środków na środowisko. Z reguły prowadzą one do głębokich zmian w glebie, florze i faunie. To z kolei utrudnia egzystencję miejscowej ludności. Zgodnie z normami prawa międzynarodowego, zawartymi w regulaminie haskim dotyczącym praw i zwyczajów wojny lądowej¹⁹³, wyrządzane przeciwnikowi straty materialne nie mogą wykraczać poza niezbędną konieczność wojskową. Pogwałceniem tej konieczności jest niszczenie roślin stanowiących podstawę utrzymania ludności oraz niszczenie środowiska naturalnego. Potwierdził to amerykański sąd wojskowy 1 października 1946 roku w procesie przeciwko feldmarszałkowi Wilhelmowi Listowi, oskarżonemu o zbrodnie wojenne w Jugosławii i Grecji. W uzasadnieniu wyroku skazującego stwierdził, że *niszczenie, aby było zgodne z prawem, musi stanowić kategorię wymóg konieczności wojskowej. Niszczenie jako cel sam w sobie jest pogwałceniem prawa międzynarodowego*¹⁹⁴.

Dlatego ogałanie z roślinności, zamienianie terenów uprawnych w pustynię, uniemożliwiając w ten sposób egzystencję miejscowej ludności, nie można uznać za działania mieszczące się w granicach konieczności wojskowej. Ten argument jest przesłanką skłaniającą do traktowania chemicznych środków fitotoksycznych jako broni zakazanych prawem międzynarodowym. Zakaz stosowania środków chemicznych przeciw środowisku znalazł również swoje potwierdzenie w *Konwencji o zakazie wykorzystywania technicznych środków oddziaływania na środowisko w celach militarnych lub innych wrogich celach*¹⁹⁵ z 1977 roku oraz *I protokole dodatkowym do konwencji ge-*

¹⁹³ Regulamin stanowi załącznik do IV konwencji haskiej z 18 października 1907 r., dotyczącej praw i zwyczajów wojny lądowej. Tekst w DzU z 1927 r., nr 21, poz. 161.

¹⁹⁴ *The Law of Land Warfare*, Department of the Army, Field Manual FM 27, 10 July 1956, s. 34. Zob. *Law Reports of War Criminal*, t. 11, 1949, s. 1253–1254.

¹⁹⁵ Tekst w DzU z 1978 r., nr 31, poz. 132. Zgodnie z oświadczeniem rządowym z 29 listopada 1978 r. (DzU z 1978 r., nr 31, poz. 133) polskie dokumenty ratyfikacyjne zostały złożone sekretarzowi generalnemu ONZ 8 czerwca 1978 r. Konwencja weszła w życie 5 października 1978 r.

duży wpływ na stanowisko USA w sprawach rozbrojenia, szczególnie na kontynencie europejskim. Mimo to nie sposób pominąć faktu, że mandat, który Karta Narodów Zjednoczonych dała Zgromadzeniu Ogólnemu ONZ do rozważenia zasad rozbrojenia i regulacji zbrojeń, dotyczy także broni chemicznej i biologicznej²⁰⁰. Również Zgromadzenie Ogólne NZ podczas pierwszego posiedzenia w dniu 24 stycznia 1946 roku wypowiedziało się za likwidacją wszelkich broni masowego rażenia.

Duży wpływ na przebieg procesu eliminacji tych broni miało powołanie przez Zgromadzenie Ogólne NZ w 1952 roku Komitetu Rozbrojeniowego. Jego pierwszym zadaniem było przygotowanie propozycji redukcji wszystkich broni masowego rażenia. Jednak podczas kilkunastu sesji Komitetu nie zdołano wypracować jednolitego stanowiska w tej kwestii. Konflikt interesów, jaki powstał między ZSRR a państwami Zachodu, blokował realizację wszelkich propozycji. Mimo to stały się one fundamentem późniejszych procesów rozbrojeniowych.

Inicjatywy rozbrojeniowe zgłaszały również inne państwa. W 1954 roku ZSRR przedstawił Zgromadzeniu Ogólnemu NZ projekt konwencji o zakazie broni atomowej, termojądrowej oraz innych broni masowego rażenia. Nawiązywał on do brytyjsko-francuskiej propozycji ograniczenia zbrojeń z 11 czerwca 1954 roku, wprowadzając jednak ścisły terminarz realizacji tych przedsięwzięć. Mimo to nie został przyjęty przez Zgromadzenie Ogólne NZ. Tego samego roku kanclerz RFN K. Adenauer oświadczył, że na terenie tego państwa nie będzie się wytwarzać broni atomowych, chemicznych oraz biologicznych. Z kolei w 1959 roku ZSRR przedstawił Zgromadzeniu Ogólnemu NZ *Deklarację o powszechnym i całkowitym rozbrojeniu*²⁰¹. Zakładała ona likwidację broni atomowej, chemicznej, biologicznej oraz stopniowe likwidowanie sił zbrojnych. Inicjatywa ta nie została poparta przez państwa zachodnie, które dążyły do ograniczenia i kontroli zbrojeń,

²⁰⁰ Zob.: W. Multan, *Porozumienia rozbrojeniowe...* wyd. cyt., s. 6; Karta Narodów Zjednoczonych, tekst w DzU z 1947 r., nr 23, poz. 90 i 91.

²⁰¹ Tekst deklaracji w *Zbiór dokumentów*, red. J. Makowski, PISM nr 3/1960, s. 399–400.

3.2. Konwencja o broni biologicznej

Zawarcie protokołu genewskiego ożywiło wysiłki zmierzające do wprowadzenia powszechnego zakazu produkcji i handlu bojowymi środkami trującymi. W 1927 roku Belgia przedstawiła Komisji Przygotowawczej do Konferencji Rozbrojeniowej projekt konwencji zakazującej przygotowania się państw (nawet w czasie pokoju) do wojny gazowej. Na tym samym forum, w 1929 roku, Związek Radziecki zaproponował zawarcie aktu międzynarodowego uzupełniającego protokół genewski. Przewidywał on zniszczenie w ciągu trzech miesięcy wszystkich środków i urządzeń przeznaczonych do wojny chemicznej. Rosjanie zaproponowali również powołanie stałej międzynarodowej komisji nadzorującej przestrzeganie tych zobowiązań. Na taką propozycję nie zgodziły się Francja, Wielka Brytania i Stany Zjednoczone. Wystosowano natomiast apel do rządów, które jeszcze nie ratyfikowały protokołu genewskiego, o jak najszybsze przyjęcie tego dokumentu.

W 1930 roku wspomniana komisja przygotowała projekt konwencji, w której mówiło się o niedopuszczalności do wybuchu wojny gazowej. Ale wystąpienie Niemiec z prac tej komisji przekreśliło wszelkie szanse na jego realizację. Także w latach 1932–1935 nie udało się wypracować jednolitego stanowiska w kwestii rozbrojenia gazowego. Tymczasem Niemcy, Włochy, Japonia, a także Stany Zjednoczone, Anglia, Francja i Związek Radziecki prowadziły przygotowania do wojny chemicznej i bakteriologicznej. W 1934 roku środki trujące zastosowała armia włoska w czasie podboju Abisynii (Etiopii). Z kolei wojska japońskie wykorzystywały je w czasie inwazji na Chiny w latach 1938–1939. Mimo że prawo międzynarodowe zabraniało użycia tej broni, to wobec państw naruszających te postanowienia nie zastosowano żadnych sankcji.

Bezpośrednio po zakończeniu drugiej wojny światowej, społeczność międzynarodowa oraz nowo powołana Organizacja Narodów Zjednoczonych nie interesowały się bronią chemiczną i biologiczną. Świat był pod wrażeniem broni atomowej oraz skutków jej użycia w Hiroszimie i Nagasaki w 1945 roku. Wydarzenie to miało później

i Waszyngtonie, 10 kwietnia 1972 roku konwencję podpisali przedstawiciele 47 państw.

Konwencja ta nawiązuje do protokołu genewskiego. Nie ustanawia więc ponownego zakazu użycia broni biologicznej i bakteriologicznej. Tymczasem nie wszystkie strony konwencji o broni biologicznej są stronami protokołu genewskiego.

W 1984 roku Chiny poinformowały, że brak wyraźnego zakazu użycia broni biologicznej jest wadą konwencji. Wspólnie z innymi państwami zaproponowały dokonania stosownej poprawki. Niemniej, po latach, niektóre państwa wycofały swoje zastrzeżenia²⁰⁶. Do sprawy zakazu użycia broni biologicznej powrócono w 1996 roku. Iran proponował, by wprowadzić do konwencji poprawkę zdecydowanie zakazującą używania broni biologicznej. Miała ona wejść w życie po przyjęciu przez większość państw. Mimo to irańska propozycja nie została zaakceptowana. Obawiano się ryzyka zgłaszania innych zastrzeżeń, które mogłyby zakwestionować charakter konwencji.

Strony konwencji zobowiązują się, że nigdy, w żadnych okolicznościach, nie będą prowadzić badań, produkować, gromadzić, nabywać w jakikolwiek sposób lub przechowywać mikrobiologicznych lub innych biologicznych środków czy toksyn²⁰⁷. Zakaz produkcji, gromadzenia, handlu lub przechowywania środków biologicznych, lub toksyn nie jest absolutny. Obejmuje on tylko działalność nieusprawiedliwioną. Można gromadzić, produkować i nabywać środki biologiczne i toksyny dla celów profilaktycznych, ochronnych oraz innych celów pokojowych²⁰⁸.

²⁰⁶ Austria (1986), Nowa Zelandia (1989), Czechosłowacja (1990), Mongolia (1990), Bułgaria (1991), Kanada (1991), Chile (1991), Rumunia (1991), Wielka Brytania (1991), Hiszpania (1992), Rosja (1992), Republika Południowej Afryki (1996), Francja (1996), Belgia (1997).

²⁰⁷ Zob. art. I *Konwencji o zakazie prowadzenia badań, produkcji i gromadzenia zapasów broni bakteriologicznej (biologicznej) i toksycznej oraz o ich zniszczeniu*, Londyn, Moskwa, Waszyngton, 10 kwietnia 1972 r. [dalej cyt.: *konwencja o broni biologicznej*].

²⁰⁸ Podczas negocjacji wyjaśniono znaczenie terminu „profilaktyczny”. Oznacza on działalność medyczną związaną z diagnozowaniem, terapią i immunizacją. Z kolei termin „ochronne” dotyczy udoskonalania masek, odzieży ochronnej, systemów filtracji powietrza, wody oraz przyrządów do wykrywania i ostrzegania. Oba terminy nie mogą być interpretowane jako pozwolenie na posiadanie środków biologicznych i toksyn do obrony, odwetu czy odstraszania. Z kolei „inny pokojowy cel” pozostaje niejasny. Można przyjmować, że dotyczy on eksperymentów naukowych.

a nie do zakazu ich użycia, czy eliminacji²⁰². Mimo to 20 listopada 1959 roku przedmiotowa deklaracja została przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne NZ.

W latach 60. XX wieku bronie te ponownie wróciły na forum międzynarodowe. Stało się to za sprawą konfliktu w Wietnamie oraz stosowania przez wojska brytyjskie w Irlandii Północnej nieuśmiercających substancji chemicznych. Ujawniła się wówczas faktyczna szkodliwość tych rzekomo humanitarnych środków prowadzenia wojny. W tych warunkach Zgromadzenie Ogólne NZ w 1966 roku wezwało wszystkie państwa członkowskie do przestrzegania postanowień protokołu genewskiego²⁰³. Jednocześnie rozpoczęto dyskusję nad eliminacją tych broni z arsenałów wojskowych. Przebiegała ona na dwóch płaszczyznach. Pierwsza dotyczyła umocnienia zasad protokołu genewskiego, rozumianych jako bezwzględny zakaz stosowania tych broni w każdych okolicznościach. Jej zwolennikami były państwa zachodnie. Druga dążyła do całkowitej eliminacji broni chemicznej i biologicznej, i była popierana przez państwa bloku wschodniego.

W 1968 roku, z inicjatywy Polski, Zgromadzenie Ogólne ONZ przyjęło rezolucję w sprawie opracowania przez międzynarodową grupę ekspertów raportu o broni chemicznej i biologicznej oraz skutkach jej użycia. Raport ten został ogłoszony 1 lipca 1969 roku²⁰⁴.

W ramach prowadzonych dyskusji nad raportem sekretarza generalnego ONZ, na forum Komitetu Rozbrojeniowego w Genewie wypracowano projekt *Konwencji o zakazie badań, produkcji i gromadzenia broni bakteriologicznej (biologicznej) i toksyn oraz o ich zniszczeniu*²⁰⁵. Został on przyjęty 16 grudnia 1971 roku na XXVI sesji Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych, z zaleceniem otwarcia do podpisu. W stolicach trzech państw depozytariuszy, Moskwie, Londynie

²⁰² Zob. D. Gierycz, *Rozbrojenie*, Warszawa 1981, s. 19.

²⁰³ Zob. T. Leśko, Z. Żółtowski, *Broń CB...* wyd. cyt., Warszawa 1971, s. 9.

²⁰⁴ Zob. *Raport Sekretarza Generalnego NZ o broni chemicznej i bakteriologicznej (biologicznej) oraz skutkach ich ewentualnego użycia*, Warszawa 1969.

²⁰⁵ Tekst konwencji w DzU z 1976 r., nr 1, poz. 1, załącznik. Polska ratyfikowała konwencję 11 grudnia 1972 r., a dokumenty ratyfikacyjne złożyła rządowi Związku Radzieckiego, Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii 25 stycznia 1973 r. Konwencja weszła w życie 26 marca 1975 r.

mieć miejsce nie później niż dziesięć miesięcy po wejściu jej w życie. Podczas niszczenia mają być przestrzegane wszystkie konieczne środki ostrożności w celu ochrony populacji i otoczenia. Zapewne wzięto tu pod uwagę praktykę Stanów Zjednoczonych, polegającą na zatapianiu przestarzałych zapasów gazów bojowych na dnie Atlantyku²¹⁰.

Jedynym państwem informującym o niszczeniu swoich zapasów środków biologicznych i toksyn były Stany Zjednoczone. Waszyngton poinformował również o pozostawieniu małych ilości środków do badań na cele obronne oraz o przekształceniu bojowych instalacji biologicznych na medyczne. Żaden inny kraj o realizacji tych postanowień konwencji nie poinformował. Wielka Brytania oświadczyła, że nie posiada żadnej broni biologicznej. Również Związek Radziecki ogłosił, że nie posiadał broni biologicznej, toksyn, wyposażenia oraz środków przenoszenia zakazanych przez konwencję. Mimo to oświadczenie Moskwy wydawało się nieprawdziwe.

Konwencja nie przewiduje żadnych środków weryfikacji. W rzeczywistości wrogie zamiary lub inne zamiary nie mogą być sprawdzone. Strony nie są zobowiązane deklarować środków biologicznych i toksyn używanych do działalności niezakazanej. Nie są również zobowiązane do deklarowania laboratoriów prowadzących badania naukowe z biotechnologii i inżynierii genetycznej. Jest to poważne uchybienie, gdyż współczesna biotechnologia²¹¹ umożliwia wyprodukowanie dużych ilości substancji toksycznych. Takie substancje mogą być magazynowane w niepozornych składach, a później umieszczane w pociskach, bombach lub systemach rozpylania.

Strony konwencji nie muszą deklarować posiadania zakazanej broni. Dokument ten nie zobowiązuje państw do składania deklaracji o zniszczeniu broni lub przekształceniu jej na potrzeby pokojowe. Udostępnienie przez Stany Zjednoczone niektórych instytucji biologicznych do inspekcji oraz poinformowanie o zniszczeniu zapasów tej broni było aktem dobrowolnym.

²¹⁰ Zob. A. Karkoszka, *Konwencja o zakazie broni B i toksyn*, „Sprawy Międzynarodowe” 1972, nr 7–8, s. 45.

²¹¹ Szerzej o osiągnięciach współczesnej biotechnologii w artykule M. Fikusa, *Nowe oblicze biotechnologii*, „Wiedza i Życie” 1999, nr 4, s. 32–34.

Konwencja nie ogranicza prowadzenia badań biologicznych. Uchybienie to może wynikać z trudności w odróżnieniu badań na potrzeby cywilne od badań ochronnych, czy ofensywnych. Trudno jest również odróżnić badania od udoskonalania. Środki biologiczne można udoskonalać w instytucjach naukowych. Z kolei udoskonalone środki mogą być produkowane w dużych ilościach. Upoważnienie do produkcji tych środków dla celów pokojowych tworzy ryzyko ominięcia zapisów konwencji. Warunek, że jakiegokolwiek modernizowanie środków biologicznych i toksyn musi być usprawiedliwione, nie jest wystarczający.

Konwencja nie określa limitów na środki biologiczne i toksyny, które mogą posiadać państwa na cele zgodne z konwencją. Również nie zobowiązuje strony do składania deklaracji o posiadanych ilościach i rodzajach tych środków. Dlatego nie jest oczywiste, jaka ilość zakazanej substancji stanowi pogwałcenie konwencji. Niemniej, dyskrekcja otaczająca biologiczne badania defensywne wzbudza podejrzenia o jej naruszenie.

Konwencja zakazuje przekazywania środków, toksyn, broni, wyposażenia oraz urządzeń innym państwom lub organizacjom międzynarodowym. Zabroniona jest również pomoc, a nawet zachęta do produkcji lub sprowadzania zakazanej broni²⁰⁹. Klauzule te nie korelują z udziałem stron w wymianie środków biologicznych, urządzeń, materiałów oraz informacji dla celów pokojowych. Niewłaściwe (z konwencją) używanie toksyn, bakterii oraz patogenów, kontroluje Grupa australijska. Jej celem jest koordynowanie polityki eksportowej tymi środkami. Procedury wprowadzone przez Grupę australijską wiele państw traktuje jako uzupełnienie zapisów konwencji. Z kolei państwa rozwijające się uważają te postanowienia za dyskryminujące. Mimo to strony konwencji rozpoczęły współpracę naukową w dziedzinie biologii i bakteriologii. Jej celem jest udoskonalanie badań służących zapobieganiu chorobom lub innym celom pokojowym.

Konwencja zobowiązuje strony do zniszczenia lub przekształcenia na cele pokojowe wszystkie środki: toksyny, broń, urządzenia oraz środki ich przenoszenia. Niszczenie bądź przekwalifikowanie miało

²⁰⁹ Zob. art. III konwencji o broni biologicznej, wyd. cyt.

dzynarodowego konfliktu, to zgodnie z rozdziałem VI Karty NZ może rozpocząć „stosowne postępowanie” wobec zainteresowanego państwa lub państw. Mimo to nie ma gwarancji, że zostaną podjęte stosowne środki przymusu zapobiegające sytuacji. Prawo weta posiadane przez stałych członków Rady może chronić łamiących traktaty²¹⁴.

Również etapy ustalania faktów skargi nie są wyraźnie oddzielane od etapów politycznego rozważania i osądzania²¹⁵. Powoduje to często trudności w ustaleniu naruszenia postanowień konwencji. Z kolei państwo podejrzane o takie naruszenie, nie ma do dyspozycji żadnego międzynarodowego (bezstronnego) mechanizmu, który mógłby je uwolnić od podejrzeń. Dlatego nierozważne oskarżenia mogą być składane bezkarnie. Z kolei w wypadku narażenia strony konwencji na niebezpieczeństwo wynikające z jej pogwałcenia, państwa zobowiązują się do udzielenia pomocy i poparcia zgodnie z Kartą NZ. Z doświadczeń pertraktacyjnych wynika, że pomoc była rozumiana głównie jako medyczna lub humanitarna. Byłaby ona fakultatywna, a odmowa jej udzielenia nie wiązałaby się z żadnymi konsekwencjami.

Konwencja weszła w życie 26 marca 1975 roku. Jej sygnatariuszami są 144 państwa, a obowiązują ma bezterminowo.

* * *

Podpisanie i ratyfikowanie konwencji przez 75 proc. krajów świata, należy uznać za sukces w budowie systemu bezpieczeństwa międzynarodowego. Mimo to konwencja nie spełnia pokładanych w niej oczekiwań. Postęp w biotechnologii umożliwia ulepszanie znanych środ-

²¹⁴ Podczas negocjacji przedstawiono sugestie, że stali członkowie Rady Bezpieczeństwa (USA, Rosja, Chiny, Francja i Wielka Brytania) powinni zaniechać prawa weta, przynajmniej w stosunku do badania skargi, która wcześniej została odrzucona. Dlatego wielokrotnie proponowano, aby przedstawiciele stron, a nie ONZ, zajmowali się badaniem domniemyanych naruszeń konwencji.

²¹⁵ W okresie zimnej wojny Stany Zjednoczone i Związek Radziecki często wzajemnie oskarżały się o łamanie protokołu genewskiego i konwencji o broni biologicznej. W 1981 r. USA oskarżyły ZSRR o użycie w Laosie, Kampuczy i Afganistanie mikotoksyn trichothecene. Swoje oskarżenia opierały na sprawozdaniach domniemyanych ofiar i naocznych świadków. Po latach kilku uczonych odkryło, że żółta substancja składała się z ekstraktu miodu dzikich pszczół.

Każda strona jest zobowiązana, zgodnie ze swoją konstytucją, wprowadzić środki zakazujące i uniemożliwiające prowadzenie działalności zakazanej przez konwencję. Zakazy mają obejmować środki znajdujące się na terytorium danego państwa, pod jego władzą zwierzchnią lub kontrolą w innym dowolnym miejscu. Ich celem jest niedopuszczenie do użycia broni biologicznej przez dywersantów, grupy terrorystyczne lub osoby nieodpowiedzialne. Mimo to nie wszystkie strony wypełniły te postanowienia.

Problemy z zapisami konwencji strony mogą rozwiązywać na szczeblu międzynarodowym. Współpraca ta może mieć miejsce „poprzez stosowne międzynarodowe postępowanie w ramach ONZ i zgodnie z jej kartą”²¹². Konwencja nie wyjaśnia co znaczy „stosowne międzynarodowe postępowanie”. Jednak uczestnicy pierwszej i drugiej konferencji przeglądowej uznali²¹³, że takie postępowanie umożliwia stronie konwencji wzniesienie prośby o organizację spotkania konsultacyjnego na poziomie eksperckim.

Strony mają prawo wносить do Rady Bezpieczeństwa ONZ skargi w wypadku naruszenia konwencji. Z kolei Rada Bezpieczeństwa na podstawie otrzymanej skargi może rozpocząć dochodzenie. Niemniej, każda skarga musi zawierać „wszystkie możliwe dowody” potwierdzające jej zasadność. Tymczasem, tylko kilka państw posiada środki do zbierania takich dowodów. Inne państwa muszą liczyć na otrzymanie informacji z obcych źródeł. Jednak z różnych przyczyn informacje te mogą być nierzetelne. Dlatego skarga o naruszenie konwencji, niepoparta wiarygodnymi dowodami, może zostać przez Radę Bezpieczeństwa odrzucona. Niemniej, gdyby Rada Bezpieczeństwa zgodziła się taką skargę rozpatrzyć, to brak wystarczających dowodów mógłby spowodować jej niewłaściwe zbadanie.

Karta NZ nie upoważnia Rady Bezpieczeństwa do kontroli wypełniania porozumień rozbrojeniowych. Rada Bezpieczeństwa nie jest również upoważniona przeciwdziałać pogwałceniom takich porozumień. Jeśli jednak Rada uzna, że sytuacja może doprowadzić do mię-

²¹² Zob. art. V konwencji o broni biologicznej, wyd. cyt.

²¹³ Pierwszą konferencją przeglądową konwencji o zakazie broni biologicznej i toksycznej zorganizowano w 1980 r., drugą w 1986 r.

Rozbrojeniowego, USA i ZSRR wystąpiły z wnioskiem opracowania konwencji o broniach chemicznych powodujących śmierć²¹⁶. Z kolei Japonia, a później Wielka Brytania zgłosiły propozycję całkowitego zakazu używania broni chemicznej²¹⁷. W dyskusji nad japońską propozycją kontrowersje wywołały bronie zapalające oraz sposoby weryfikacji broni chemicznej. Sprawę broni zapalających rozwiązało Zgromadzenie Ogólne NZ²¹⁸. Postanowiło ono zwołać specjalną konferencję w sprawie broni zapalających i innych broni konwencjonalnych, które mogą powodować nadmierne cierpienia²¹⁹. Natomiast sprawy weryfikacji broni chemicznej pozostawały w dalszym ciągu nierozwiązane.

Stany Zjednoczone i państwa zachodnie proponowały inspekcje na żądanie²²⁰. Z kolei ZSRR i państwa Europy Środkowo-Wschodniej do tej propozycji odnosiły się niechętnie.

Przełom w negocjacjach nad zakazem broni chemicznej nastąpił w 1989 roku. W grudniu tego roku USA i ZSRR po raz pierwszy wymienili informacje o posiadanych zapasach tej broni. W 1990 roku oba państwa podpisały porozumienie regulujące kwestie przyszłej konwencji o zakazie broni chemicznej. Uzgodniono, że:

- metody weryfikacji będą obejmować zasadę inspekcji na żądanie, która będzie mogła być przeprowadzona w każdej chwili i w każdym miejscu;

- wymiana informacji o stanie broni chemicznej między obu państwami będzie się odbywać regularnie i na bieżąco;

²¹⁶ Propozycja nie dotyczyła wszystkich rodzajów broni chemicznej, a jedynie związków letalnych (śmiercionośnych).

²¹⁷ Tekst japońskiej propozycji z 30 kwietnia 1974 r., zob. *Chemical Disarmament*, SIPRI, Sztokholm 1975, s. 10–18.

²¹⁸ Zgromadzenie Ogólne NZ 24 stycznia 1978 r. przyjęło uchwałę A/RES/32/152 o zwołaniu konferencji w sprawie zakazu lub ograniczenia pewnych broni konwencjonalnych powodujących nadmierne cierpienia.

²¹⁹ *Konwencję o zakazie lub ograniczeniu użycia pewnych broni konwencjonalnych, które mogą być uznane za powodujące nadmierne cierpienia lub mające niekontrolowane skutki* przyjęto 10 października 1980 r. Polska ratyfikowała ją 2 czerwca 1983 r. Tekst w: DzU z 1984 r., nr 23, poz. 104, załącznik, a także w M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne...* wyd. cyt.

²²⁰ Inspekcje na żądanie w żargonie kontroli zbrojeń są nazywane „weryfikacją wścibską”. Pozwalają one na podstawie krótkiego zaświadczenia skontrolować obiekty drugiej strony, przy minimalnej asyście oraz wskazówkach strony kontrolowanej.

ków biologicznych. Normalnie nieszkodliwe organizmy mogą, po modyfikacji, stać się wysoce toksyczne i wywoływać choroby, na które nie ma szczepionek. Z kolei ujawnienie przez Specjalną Komisję ONZ prac nad bronią biologiczną w Iraku, wskazuje, że groźba wojny biologicznej jest realna. Konwencja nie posiada żadnych instrumentów kontroli wypełniania jej zapisów. Dlatego istnieje potrzeba opracowania mechanizmu weryfikacyjnego.

Prace nad wzmocnieniem konwencji za pomocą kontroli są prowadzone od 1995 roku. Do chwili osiągnięcia porozumienia strony będą wprowadzać środki budujące zaufanie. Są to sposoby wzmagające przejrzystość działalności dotyczącej środków biologicznych i toksyn. Obejmują one wymianę informacji o instytucjach i programach badań, o produkcji szczepionek oraz niezwyklejch wybuchach epidemii. Dokładnego zdefiniowania będą wymagały przedmioty zakazu. Również muszą być ustalone kryteria konieczne do oszacowania niedwuznacznego wypełniania konwencji. Dlatego inspekcje miejsc niezadeklarowanych będą musiały być zaakceptowane przez wszystkie strony. Nie oznacza to rezygnacji z ochrony informacji komercyjnych i wpływających na bezpieczeństwo narodowe, niezwiązanych bezpośrednio z konwencją. Natomiast nadzorowanie wykonania obowiązków wynikających z konwencji wymagać będzie powołania specjalnej organizacji.

3.3. Konwencja o zakazie produkcji i stosowania broni chemicznej

Pomimo dużych wysiłków nie powiodło się ujęcie w jednej konwencji problematyki broni chemicznej i biologicznej. Niemniej, przyjęta w 1972 roku konwencja o broni biologicznej, zachęca państwa do kontynuowania prac nad porozumieniem zakazującym prowadzenia badań, produkcji, gromadzenia, a przede wszystkim nakazującym zniszczenie broni chemicznej.

Pierwsze znaczące dyskusje o zakazie stosowania broni chemicznej rozpoczęto w 1974 roku. Podczas obrad Konferencji Komitetu

*prowadzenia badań, produkcji, składowania i użycia broni chemicznej oraz o zniszczeniu jej zapasów*²²⁴.

Konwencja miała wejść w życie po ratyfikacji przez 65 państw, jednak nie wcześniej niż dwa lata po jej podpisaniu. Dwuletni okres miał pozwolić komisji przygotowawczej²²⁵ na utworzenie Organizacji ds. Zakazu Broni Chemicznej (OPCW)²²⁶. Z kolei powolne procesy ratyfikacyjne, uwarunkowane przez niektóre państwa kwestiami finansowymi i polityczno-militarnymi, przesunęły termin wejścia jej w życie na 1996 rok. Ostatecznie konwencja weszła w życie 29 kwietnia 1997 roku²²⁷.

Konwencja zakazuje prowadzenia badań, produkcji, magazynowania, nabywania, transferu oraz użycia broni chemicznej. Nakazuje zniszczenie posiadanej broni chemicznej oraz urządzeń do jej produkcji i przenoszenia. Zniszczeniu podlega również stara i porzucona broń chemiczna. Państwo, które porzuciło taką broń powinno zapewnić środki finansowe i techniczne na jej zniszczenie. Dlatego Japonia wyraziła zgodę na finansowanie zniszczenia 680 tys. pocisków chemicznych, które pozostawiła w Chinach w czasie drugiej wojny światowej. Również Francja i Belgia prowadziły rozmowy z Niemcami w sprawie pokrycia kosztów niszczenia broni chemicznej porzuconej na ich terytorium podczas pierwszej wojny światowej. Proces niszczenia tych broni powinien być zakończony w ciągu 10 lat od wejścia konwencji w życie. Okres ten może zostać przedłużony, na wniosek zainteresowanego państwa, do 15 lat (od wejścia konwencji w życie).

²²⁴ Tekst konwencji w DzU z 30 lipca 1999 r., nr 63, poz. 703, załącznik, a także M. Flemming, *Międzynarodowe prawo humanitarne...* wyd. cyt.

²²⁵ Została ona powołana na mocy rezolucji podpisanej przez państwa uczestniczące w ceremonii podpisania konwencji. Jej zadaniem było stworzenie systemu weryfikacyjnego umożliwiającego funkcjonowanie organizacji po wejściu w życie konwencji. Organami roboczymi komisji były grupy ekspertów do spraw: starej broni chemicznej, przemysłu, inspekcji na żądanie, procedur inspekcyjnych, poufności informacji, szkoleń, procedur i budżetu oraz broni chemicznej.

²²⁶ *Organization for the Prohibition of Chemical Weapons (OPCW)*. Siedzibą organizacji jest Haga, a jej organami są: Konferencja Państw-Stron, Rada Wykonawcza oraz Sekretariat Techniczny.

²²⁷ Wynikało to ze złożoności problemów organizacyjnych w państwach posiadających zapasy broni chemicznej oraz procesów legislacyjnych w państwach dysponujących dużą liczbą zakładów chemicznych podlegających kontroli na mocy konwencji.

– obie strony będą zachęcać wszystkie państwa do podpisania przyszłej konwencji o zakazie broni chemicznej.

Ponadto uzgodniono, że przyszła konwencja będzie zakazywała używania oraz posiadania broni chemicznej.

Na światowy proces rozbrojenia chemicznego wpływały również inicjatywy i porozumienia regionalne. W 1991 roku państwa Ameryki Łacińskiej podpisały konwencję *O zaniechaniu rozwoju, produkcji i nabywania amunicji chemicznej*²²¹. Natomiast na Bliskim Wschodzie Egipt wystąpił z propozycją utworzenia bliskowschodniej strefy wolnej od broni masowego rażenia. Również na kontynencie azjatyckim Indie, Pakistan oraz Korea Północna i Korea Południowa rozpoczęły debatę nad bronią chemiczną, jednak bez widocznych efektów.

W 1991 roku, po zwycięstwie nad Irakiem, prezydent G. Bush ogłosił, że USA rezygnuje z użycia broni chemicznej, nawet w odwecie za jej użycie przez przeciwnika. Doświadczenia wyniesione z wojny w Zatoce Perskiej przekonały Stany Zjednoczone o jej małej wartości militarnej. Niemniej jednak, zmianie uległo stanowisko USA w sprawie inspekcji na żądanie. Waszyngton doszedł do wniosku, że podczas tych inspekcji mogą zostać ujawnione tajemnice technologiczne amerykańskich zakładów chemicznych. Mimo to G. Bush zapelował do członków Konferencji Rozbrojeniowej²²² o jak najszybsze zawarcie układu o rozbrojeniu chemicznym.

Amerykańską inicjatywę oceniono jako wielki krok w negocjacjach rozbrojeniowych. Została poparta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych 6 grudnia 1991 roku. Również Rada Bezpieczeństwa ONZ na nadzwyczajnej sesji w styczniu 1992 roku, wyraziła aprobatę dla tej inicjatywy. Tego samego roku Zgromadzenie Ogólne NZ poleciło sekretarzowi generalnemu Butrosowi Ghali przedstawić konwencję do podpisania w Paryżu²²³. W dniach 13–15 stycznia 1993 roku przedstawiciele 122 państw podpisali *Konwencję o zakazie*

²²¹ Zob. T. Kubaczyk, *Światowy proces rozbrojeniowy*, [w:] *Bezpieczeństwo polityczne i wojskowe*, red. A. Ciupiński, K. Malak, AON, Warszawa 2004, s. 69.

²²² W styczniu 1984 r. Komitet Rozbrojeniowy został przemianowany na Konferencję Rozbrojeniową.

²²³ Miejsce to wybrano z uwagi na fakt, że w 1925 r. został tam zdeponowany protokół genewski.

Działaniom weryfikacyjnym jest poddany sektor wojskowy oraz cywilny przemysł chemiczny. Ich charakter zależy od rodzaju oraz ilości związków chemicznych, które te sektory produkują, przetwarzają lub przekazują. Konwencja dzieli związki chemiczne na trzy kategorie, które umieszczono w trzech wykazach. Wykaz 1 zawiera substancje szczególnie, niebezpieczne, które mogą być użyte jako bojowe środki trujące. Są one przedmiotem najsurowszej kontroli. W wykazie 2 znajdują się związki chemiczne, które ze względu na dużą toksyczność mogą być użyte jako broń chemiczna. Z kolei wykaz 3 zawiera środki podwójnego przeznaczenia, produkowane przez przemysł chemiczny w celach niezabronionych przez konwencję. Te trzy kategorie są również podstawą kontroli eksportu związków chemicznych między stronami konwencji oraz państwami, które do niej nie przystąpiły. Strony konwencji mają wszelkie prawa do prowadzenia dozwolonej działalności oraz współpracy w dziedzinie chemii²³². Z kolei inne państwa takich praw nie mają.

Za naruszenie postanowień konwencji przewidziano sankcje. Państwo dopuszczające się czynów zabronionych może zostać wezwane przez Radę Wykonawczą do przywrócenia stanu zgodnego z konwencją. Jeżeli okaże się to nieskuteczne, to Konferencja²³³, na wniosek Rady, może ograniczyć lub zawiesić prawa takiego państwa w organizacji. Konferencja może również zlecić podjęcie środków zbiorowych zgodnie z prawem międzynarodowym. Natomiast w przypadkach szczególnych może przedstawić sprawę Zgromadzeniu Ogólnemu NZ oraz Radzie Bezpieczeństwa.

Mimo że konwencja zakazuje użycia broni chemicznej, to nie można wyeliminować groźby jej użycia przez inne państwa lub organizacje terrorystyczne. W takich przypadkach konwencja przewiduje środki zaradcze i zapobiegawcze. Upoważnia państwa do zaopatrzenia się w środki do wykrywania skażeń, systemy alarmowe, sprzęt ochronny oraz medyczny. Każde państwo ma również prawo zwrócić

²³² J.P. Zanders, *Konwencja o zakazie broni chemicznej*, [w:] *Kontrola zbrojeń...*, red. A.D. Rotfeld, wyd. cyt., s. 134.

²³³ Konferencja Państw-Stron konwencji jest najwyższym organem decyzyjnym OPCW. Wszystkie strony mają w niej po jednym przedstawicielu i jednym głosem.

Niszczeniu nie podlega broń chemiczna zakopana przed 1 stycznia 1977 roku oraz zatopiona w morzu przed 1 stycznia 1985 roku. Koszty związane z tym procesem pokrywa państwo, które jest do tego zobowiązane. Państwo pokrywa również koszty międzynarodowej kontroli niszczenia oraz składowania tej broni. Dlatego procedury te są wielkim wyzwaniem nawet dla najbogatszych stron konwencji. Posiadanie broni chemicznej zadeklarowały Albania, Indie, Korea Południowa, Rosja oraz Stany Zjednoczone²²⁸. Z tych państw jedynie Rosja nie realizuje na bieżąco programu niszczenia. Z kolei Bośnia i Hercegowina, Chiny, Francja, Indie, Japonia, Stany Zjednoczone, Rosja i Wielka Brytania zadeklarowały do likwidacji 61 obiektów oraz urządzeń do produkcji broni chemicznej. Obecnie 36 obiektów z tej listy zostało zniszczonych lub przekształconych na cele pokojowe²²⁹.

Konwencja wprowadza wszechstronny system weryfikacji. Obejmuje on: deklaracje o posiadanych zapasach broni chemicznej i obiektach do jej produkcji²³⁰, deklaracje planów zniszczenia posiadanej broni i obiektów do jej produkcji, wraz z corocznymi sprawozdaniami o ich realizacji, systematyczną kontrolę procesów likwidacji i sposoby przechowywania broni chemicznej, deklaracje o działalności niezabronionej, rutynowe kontrole działalności niezabronionej oraz inspekcje na żądanie²³¹ dowolnego państwa konwencji w przypadku podejrzenia o prowadzenie działalności niezgodnej z konwencją.

²²⁸ Zob. *International Cooperation the Answer to Chemical and Biological Weapons (CBW)*, [w:] *BioWeapons Prevention Project* z 15 lipca 2003 r. na stronie internetowej: <http://www.bwpp.org/publications/reports/cbw-newapproach.html>.

²²⁹ Zob. A. Szuba, *5 lat konwencji*, „Przegląd Wojsk Lądowych” 2002, nr 6, s. 20.

²³⁰ Obiekty do produkcji broni chemicznej to każdy sprzęt czy budowla, w której znajduje się sprzęt (powstały lub użyty w dowolnym czasie począwszy od 1 stycznia 1946 r.) do: produkcji związków chemicznych umieszczonych w wykazie 1. oraz związków chemicznych niezabronionych w ilości powyżej 1 tony rocznie, które mogą być użyte do produkcji broni chemicznej; napełniania broni chemicznej, amunicji, urządzeń, pojemników do napełniania związkami chemicznymi, pojemników wchodzących w skład amunicji binarnej, a także elementów pocisków chemicznych stanowiących część kompletną jednolitej amunicji.

²³¹ Obiektami inspekcji na żądanie mogą być zakłady przemysłowe zarówno zadeklarowane, jak i niezadeklarowane, jednostki wojskowe, bazy, składnice, laboratoria oraz inne miejsca, w których państwo żądające inspekcji podejrzewa, że jest prowadzona działalność niedozwolona.

sie buntu, np. w obozie jenieckim. Niemniej, każde państwo musi przedstawić nazwę chemiczną, wzór strukturalny oraz numer rejestracyjny²³⁴ związków toksycznych przeznaczonych do opanowywania rozruchów. Mimo to w ostatnich latach zauważa się tendencję do ich utajniania. Tymczasem wiedza o tych środkach może być przydatna podczas udzielania pomocy osobom poszkodowanym, szczególnie, jeśli zostaną użyte podczas uwalniania zakładników z rąk terrorystów, jak to miało miejsce w Moskwie²³⁵.

Kolejne obawy są związane z nieprzystąpieniem do konwencji wielu państw z Bliskiego Wschodu. Egipt, Iran, Libia i Syria zachowały swoją broń chemiczną ze względu na posiadanie przez Izrael broni jądrowej. Taka sytuacja tworzy ryzyko kruchości i niepewności istniejących tam układów. W konsekwencji może grozić nowymi kryzysami w tym zapalnym regionie.

Największym zagrożeniem dla konwencji są koszty wprowadzania jej w życie. Państwa posiadające broń chemiczną ponoszą dodatkowe koszty wynikające z konieczności jej zniszczenia oraz przyjęcia członków międzynarodowej kontroli procesu niszczenia. Również kosztowna jest działalność Organizacji ds. Zakazu Broni Chemicznej, której roczny budżet jest szacowany na około 200 mln USD. Mimo tego realizacja postanowień konwencji przyczyni się do zwiększenia zaufania i bezpieczeństwa międzynarodowego. To z kolei zmniejszy groźbę

²³⁴ Numer rejestracyjny jest przyznawany środkom policyjnym przez *Chemical Abstracts Service* (CAS), zespół naukowców tworzących i dostarczających najbardziej kompletne i wydajne środowisko informacji elektronicznej o substancjach chemicznych przeznaczonej do celów badawczych. Siedzibą jest Columbus w stanie Ohio w USA. www.cas.org.

²³⁵ 23 października 2002 r. widzowie wieczornego spektaklu w moskiewskim teatrze na Dubrowce, stali się zakładnikami grupy terrorystycznej, która wtargnęła do teatru. Podczas ich uwalniania, 26 października, żołnierze jednostki specjalnej Alfa, użyli nieznanego gazu, który spowodował śmierć 129 osób. Zdaniem najwybitniejszego rosyjskiego toksykologa, prof. Lwa Fiodorowa, użyto mieszanki gazów usypiających, galotanu i fentanilu. Ponieważ gaz przygotowywano do zastosowania na polu walki, to testy z jego zastosowaniem przeprowadzono na grupie młodych mężczyzn. Z kolei w teatrze było wielu ludzi starych, chorych, poza tym wszyscy byli wycieńczeni. Dla nich gaz okazał się śmiertelny. Mimo to, gdyby struktura gazu była znana, to służby ratownicze udzieliłyby skutecznej pomocy poszkodowanym. Tymczasem rosyjskie służby specjalne utrzymały to w tajemnicy. Szerzej, zob. W. Radziwinowicz, *Wszystko, co dziś wiemy o szturmie na teatr*, na stronie internetowej: <http://www2.gazeta.pl/info/elementy>.

się z prośbą o udzielenie pomocy i ochrony przed bronią chemiczną. Wnioski o udzielenie pomocy muszą być kierowane do Organizacji ds. Zakazu Broni Chemicznej, co gwarantuje ich obiektywne rozpatrzenie.

Konwencja zezwala na prowadzenie badań, rozwijanie, wytwarzanie, przekazywanie oraz użycie środków ochrony przed bronią chemiczną. Zobowiązuje państwa do uczestniczenia w wymianie sprzętu, materiałów, a także informacji naukowo-technicznych o środkach ochrony. Przez wspieranie wiedzy naukowej i technologicznej w przemyśle chemicznym, rolnym, medycznym oraz farmaceutycznym, stymuluje rozwój ekonomiczny i technologiczny państw.

Stronami konwencji jest 151 państw, 25 państw sygnatariuszy jeszcze jej nie ratyfikowało, a 18 państw w ogóle nie podpisało. Do konwencji nie przystąpiły państwa położone w rejonach konfliktów, w Centralnej i Wschodniej Azji oraz na Bliskim Wschodzie.

Również 25 proc. państw afrykańskich znajduje się poza ramami tego traktatu. Z kolei państwa arabskie Bliskiego Wschodu uzależniły przystąpienie do konwencji od przystąpienia Izraela do *Układu o nie-rozprzestrzenianiu broni jądrowej* (NPT).

* * *

Konwencja o broni chemicznej jest najbardziej dopracowanym z dotychczas wynegocjowanych traktatów rozbrojeniowych. Nakazuje całkowite zniszczenie broni chemicznej oraz delegalizuje jej użycie jako środka działań wojennych. Zachowuje równowagę między nakazem wiarygodnej weryfikacji a ochroną interesów narodowych. Ogranicza również dostęp do tajemnic przemysłowych i technologicznych niezwiązanych z bronią i instalacjami chemicznymi.

Mimo to konwencja nie objęła herbicydów i insektycydów – środków chemicznych, które stosowane w wojnie wietnamskiej okazały się groźne dla ludzi i środowiska naturalnego. Poza konwencją są również gazy łzawiące i substancje obezwładniające używane do tłumienia rozruchów oraz innych naruszeń porządku publicznego. Oznacza to przyzwolenie na ich użycie do tłumienia rozruchów w czasie wojny lub na terytorium okupowanym. Mogą być również stosowane w cza-

nymi; informowaniu o wybuchach epidemii (niezwykłych zachorowaniach); publikowaniu informacji o prowadzonych rezultatach badań naukowych z bronią biologiczną oraz rozwijaniu kontaktów między naukowcami prowadzącymi te badania. Mimo przyjętych zobowiązań, tylko 40 państw regularnie przysyłało zalecane sprawozdania. Również kraje rozwijające się nie składały wymaganych dokumentów, albo przysyłały informacje zawierające dane niekompletne²³⁸.

Trzecią konferencję przeglądową, zorganizowaną w 1991 roku, zdominowały wnioski z kończącego się konfliktu w Zatoce Perskiej (1990–1991). Wojna uświadomiła politykom rangę problemu. O tym jak realne jest zagrożenie bronią masowego rażenia przekonali się, odkrywając szczegóły irackich zbrojeń. Ważnym ich elementem były zaawansowane badania nad bronią biologiczną i toksynami. Z kolei poczucie niebezpieczeństwa dało asumpt do poszukiwania sposobów egzekwowania zapisów konwencji. Uczestnicy konferencji zdecydowali, że państwa członkowskie będą przysyłały informacje o swoich narodowych programach obrony przed bronią biologiczną. W deklaracji miały być zawarte informacje o programach ofensywnych i obronnych realizowanych przed 1 stycznia 1946 roku. Zaproponowano również wprowadzenie zapisu rozszerzającego artykuł I konwencji tak, aby obejmował środki przeciwko roślinom i zwierzętom.

Podczas konferencji doraźnie powołano *Ad Hoc Group of Governmental Experts to Identify and Examine Potential Verification Measures from a Scientific and Technical Standpoint* – VEREX²³⁹. Jej mandat przewidywał rozważenie możliwych środków weryfikacji z punktu widzenia nauki i techniki. W 1993 roku Grupa zaproponowała wprowadzenie 21 kryteriów oceny. Zastosowane w odpowiedniej kombinacji pozwalały stwierdzić, czy nie prowadzono zabronionej działalności. Opracowano również weryfikację podwójnego przeznaczenia ciągów technologicznych. Kryteria oceny opracowane przez VEREX uznano za zadowalające. Natomiast weryfikację podwójnego przeznaczenia

²³⁸ *Scientific Aspects of Control of Biological Weapons*, „The Royal Society”, London, July 1994, s. 10.

²³⁹ Doraźna Grupa Rządowych Ekspertów do spraw Identyfikacji i Zbadania Potencjalnych Środków Weryfikacji z Punktu Widzenia Naukowego i Technicznego.

użycia jednej z najbardziej niehumanitarnych kategorii broni. Dlatego OPCW powinna podejmować działania dyplomatyczne w celu nakłaniania kolejnych krajów do przystąpienia oraz ratyfikacji konwencji. Dotyczy to szczególnie państw Afryki i Bliskiego Wschodu.

3.4. Poszukiwanie sposobów wzmocnienia konwencji o zakazie broni biologicznej i chemicznej

Konferencje przeglądowe konwencji o zakazie broni biologicznej i toksycznej

Zgodnie z artykułem XII konwencji o broni biologicznej, co pięć lat od wejścia jej w życie, miały się odbywać Konferencje Przeglądowe. Pierwszą konferencję zorganizowano w Genewie w 1989 roku. Poświęcona była osiągnięciom współczesnej inżynierii genetycznej, biotechnologii, a także zainteresowaniu środowisk militarnych naukami biologicznymi. W toku prowadzonej dyskusji Stany Zjednoczone i Związek Radziecki przedstawiały wzajemne oskarżenia o stosowanie niedozwolonych środków biologicznych²³⁶. Podejrzenia te były podstawą poważnego zaniepokojenia o los konwencji, jednocześnie wyrażały potrzebę dokonania analizy jej niedostatków²³⁷.

Kolejną konferencję przeglądową zorganizowano w 1986 roku. Wprowadziła ona cztery sposoby budowania zaufania, polegające na: przedstawianiu rocznych sprawozdań zawierających informacje o systemach zabezpieczeń prac z niebezpiecznymi materiałami biologicz-

²³⁶ Prof. Mathew Meselson, biolog molekularny z Harvardu, na posiedzeniu Komisji Rozbrojenia Kongresu USA w 1980 r. powiedział, że *falszywe oskarżenia o stosowanie broni biologicznej czynią stałe zamieszanie w procedurach kontroli zbrojeń i w prawie międzynarodowym strzegącym przed badaniami, opracowywaniem technicznym, produkcją i stosowaniem tej broni. Tego typu fałszywe oskarżenia mogą mieć miejsce również w przyszłości i jakieś sankcje za nie powinny być opracowane i stosowane.* Zob. M. Leitenberg, J. Mierzejewski, *Oskarżenia o stosowanie broni biologicznej*, „Myśl Wojskowa” 1988, nr 5, s. 147–155.

²³⁷ Zob. B. Roberts, *New Challenges and New Policy Priorities for the 1990s*, [w:] *Biological Weapons: Weapons of the Future?* red. B. Roberts, Center for Strategic and International Studies, Washington 1993, s. 75–77.

podstawie dokumentów wiążących. Mimo to uznano, że Grupa Ad Hoc powinna wznowić prace negocjacyjne. Uzgodniono również, że projekt protokołu (po uzgodnieniach) winien być zakończony przed piątą konferencją przeglądową.

W opracowywanym projekcie Grupa Ad Hoc przewidywała powołanie Organizacji do spraw Zakazu Broni Biologicznej. Jej działalność miała być wzorowana na Organizacji do spraw Zakazu Broni Chemicznej oraz Organizacji do spraw Całkowitego Zakazu Prób Nuklearnych. Miała się składać z Konferencji Państw Stron, Rady Wykonawczej oraz Sekretariatu Technicznego. Wzmocnienie konwencji miały zapewnić deklaracje, wizytacje i dochodzenia. Deklaracje miały zawierać informacje o prowadzonych w przeszłości programach ofensywnych, defensywnych, bieżącej działalności oraz instalacjach mających związek z treścią protokołu.

Projekt protokołu przewidywał dwa rodzaje dochodzenia. Dochodzenie w obiektach oraz dochodzenie w terenie.

Najbardziej kontrowersyjnym aspektem projektu pozostawały wizytacje. Różnice stanowisk wśród państw reprezentujących różne regiony w Grupie Ad Hoc wpłynęły na przedstawienie w projekcie trzech rodzajów wizytacji. Przewidywał on wizytacje: w celu wyjaśnienia danych zawartych w deklaracji; obowiązkowe, regulowane limitami rocznymi oraz dobrowolne, przeprowadzane w celu udzielenia pomocy przy sporządzaniu deklaracji, zacieśnianiu współpracy lub rozwiązaniu konkretnego problemu.

W wyniku prowadzonych negocjacji opracowano projekt protokołu do konwencji zawierający kompromisowe rozwiązania. Mimo to nie osiągnięto porozumienia w sprawie uprawnień Rady Wykonawczej. Obawiano się również, że dochodzenie w terenie może zmienić się w dochodzenie w obiekcie. Taka możliwość istnieje, jeśli podczas trwania tego dochodzenia wybuchnie epidemia. Wówczas może być ona powiązana z danym obiektem. Istnieje również ryzyko wykorzystania dochodzenia w terenie dla uniknięcia złożonych procedur wynikających z dochodzenia w obiektach.

ciągów technologicznych powiązanych z bronią biologiczną uznano za wątpliwą²⁴⁰.

W 1994 roku specjalna konferencja państw stron konwencji²⁴¹ o zakazie broni biologicznej powołała Grupę Ad Hoc. Jej zadaniem było opracowanie projektu protokołu do konwencji zapewniającego przestrzeganie jej postanowień przez sygnatariuszy. W tym kontekście Grupa Ad Hoc miała rozważyć: definicje i kryteria obiektywne (listy czynników biologicznych); doskonalenie istniejących środków budowy zaufania; system środków wymuszania przestrzegania postanowień konwencji oraz promocję współpracy międzynarodowej w celach niezabronionych przez konwencję²⁴².

Czwarta konferencja przeglądowa odbyła się w 1996 roku. Podczas jej obrad dyskutowano nad rozszerzeniem zakazu stosowania broni biologicznej o biologię molekularną i badania nad genomami²⁴³. Oznaczało to uznanie, że osiągnięcia w dziedzinie mikrobiologii, inżynierii genetycznej i biotechnologii mieszczą się w problematyce zobowiązań przyjętych w ramach konwencji.

W świetle tych odkryć wzrosło znaczenie artykułu X konwencji²⁴⁴. Dlatego zasugerowano środki na promowanie wiedzy i rozwijanie współpracy międzynarodowej dla celów pokojowych. Niektóre państwa uzależniły swoją zgodę na przyszłe przepisy weryfikacyjne od postępu we wprowadzaniu w życie artykułu X konwencji²⁴⁵.

Na konferencji krytyce poddano działalność Grupy Ad Hoc. Nie dokonała ona analizy sprawozdań VAREX-u i nie opracowała na ich

²⁴⁰ Zob. J.B. Tucker, *Strengthening the Biological Weapons Convention*, „Arms Control Today”, no. 3, April 1995, s. 10.

²⁴¹ Specjalna Konferencja Państw-Stron konwencji o zakazie broni biologicznej i toksycznej obradowała w Genewie, w dniach 19–30 września 1994 r.

²⁴² Zob. A. Wilczyński, *Zakaz to nie wszystko*, „Polska Zbrojna” nr 45 z 30.10.2001, s. 31.

²⁴³ Więcej informacji o biotechnologii i genomice można znaleźć w artykule M. Fikusa, *Biotechnologia, genomika i polityka*, „Wiedza i Życie” 1999, nr 1, s. 26–28.

²⁴⁴ Artykuł X konwencji broni pokojowych zastosowań technologii broni biologicznej, uwytłumiając korzyści płynące ze środków biologicznych i technologii dla sektora zdrowia publicznego i przemysłowego. Zapewnia on, że nie będzie przeszkód i zakłócania rozwoju przemysłowego w wyniku rozprzestrzeniania zastrzeżonych informacji.

²⁴⁵ Na temat konferencji przeglądowych dotyczących konwencji, zob. *Zapobieganie konfliktom*, SIPRI, UNESCO, Warszawa 2000, s. 116.

kontroli. Ich zdaniem, gdyby system wszedł w życie, zagraniczni konkurenci mogliby zdobyć ich tajemnice technologiczne²⁵³. Amerykanie na badania biotechnologiczne przeznaczają rocznie ponad 10 mld USD. Z tego powodu ich tajemnice handlowe są zazdrośnie strzeżone²⁵⁴.

Mimo krytyki projektu protokołu Stany Zjednoczone nie wycofały się ze wzmacniania konwencji o broni biologicznej i toksycznej. Zaproponowały przedstawienie w najbliższych miesiącach innych środków wymuszania przestrzegania tej konwencji. Niemniej podejście Waszyngtonu spowodowało, że Grupa Ad Hoc zakończyła sesję bez uzgodnienia raportu końcowego.

Piąta konferencja przeglądowa konwencji o zakazie broni biologicznej i toksycznej odbyła się na przełomie listopada i grudnia 2001 roku. Pomimo fiaska negocjacji w sprawie protokołu do konwencji przypuszczano, że wydarzenia z 11 września 2001 roku zmienią stanowisko USA. Taką nadzieję dawała wypowiedź prezydenta Busha z 1 listopada 2001 roku. Oświadczył on wówczas, że *zagrożenie bronią biologiczną nie zostało zlikwidowane. Przeciwnie, wciąż wzrasta*²⁵⁵. Jednak uczestniczący w konferencji podsekretarz stanu ds. kontroli zbrojeń John Bolton, powiedział, że *nasze zastrzeżenia wobec tej propozycji sprowadzają się do przeświadczenia, że nie zapewni ona tego, o czym mówią jej zwolennicy. Kraj, który był zdolny podpisać BWC z 1972 roku i ją pogwałcić, nie będzie miał skrupułów, aby podpisać protokół, czy dwadzieścia innych porozumień i pogwałcić je także*²⁵⁶. Wystąpił również z publicznym oskarżeniem Iraku, Iranu, Korei Północnej, Syrii, Sudanu i Libii o posiadanie i rozwijanie broni biologicznej²⁵⁷. Mimo że zarzuty nie były sprecyzowane, to zbulwersowały uczestników konferencji. W rewanżu Irak, Iran i Korea

²⁵³ Zob. tenże, *Genewskie fiasko*, „Gazeta Wyborcza” z 20.08.2001, s. 10.

²⁵⁴ Zob. G.R. Woollett, *Industry's Role Concerns, and Interests in the Negotiation of a BWC Compliance Protocol*, [w:] *Biological Weapons Proliferation: Reasons for Concern, Courses of Action*, Henry L. Stimson, Center Report no. 24, January 1998, s. 45.

²⁵⁵ P. Duryś, P. Pacholski, *Przegląd światowego procesu...* wyd. cyt., s. 59.

²⁵⁶ A.G. Arbatow, *Megaterrorizm: implikacje dla nowej wspólnej strategii bezpieczeństwa*, [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe czasu przemian. Zagrożenia – Koncepcje – Instytucje*, red. R. Kuźniar, Z. Lachowski, Warszawa 2003, s. 31.

²⁵⁷ Zob. S. Brugger, *U.S. Names Countries Thought to Be Violating BCW*, „Arms Control Today”, December 2001, s. 22

Podczas obrad XXII sesji Grupy Ad Hoc²⁴⁶ w 2001 roku, opracowany projekt tekstu protokołu do konwencji został przesłany administracji prezydenta G.W. Busha do przeglądu²⁴⁷. Mimo nieoficjalnych informacji o jego negatywnych wynikach, większość państw uczestniczących w XXIII sesji Grupy Ad Hoc była gotowa zaakceptować przedstawiony projekt protokołu do dalszych negocjacji²⁴⁸.

Na kolejnej sesji Grupy Ad Hoc szef amerykańskich negocjatorów D. Mahley poinformował, że Stany Zjednoczone wycofują się z prac nad tekstem protokołu. W uzasadnieniu stwierdzono, że dokument nie zapobiegnie zdobyciu broni biologicznej przez kraje awanturnicze. Utrudni natomiast prowadzenie badań o charakterze pokojowym, a nawet zagrozi bezpieczeństwu narodowemu USA²⁴⁹. Za błędne uznano wzorowanie się na konwencji o zakazie broni chemicznej. Zdaniem Waszyngtonu surowce i produkty przemysłu biotechnologicznego są systemem „podwójnego stosowania”. Po niewielkich modyfikacjach mogą być użyte do produkcji broni biologicznej. Dlatego weryfikacja i kontrola czynników broni biologicznej wymaga innego podejścia. Podkreślano, że inspektorzy ONZ w Iraku otrzymali szersze kompetencje niż zaproponowane w projekcie protokołu, a mimo to nie udało im się zgłębić wszystkich aspektów programu walki biologicznej²⁵⁰.

Zdaniem Johna Isaacs, amerykańskiego eksperta rozbrojeniewego, *system nie jest idealny, ale USA nie powinny go opuszczać, bo zrywając negocjacje, faktycznie zrywają cały układ*²⁵¹. Natomiast dyplomaci Unii Europejskiej uważają, że Waszyngton uległ presji wojskowych i wielkich firm farmaceutycznych²⁵². Amerykańskie firmy farmaceutyczne i koncerny biotechnologiczne obawiały się systemu

²⁴⁶ Grupa Ad Hoc, od czasu jej powołania w 1994 r., spotkała się na 24 sesjach organizowanych w Pałacu Narodów w Genewie.

²⁴⁷ Szerzej, zob. S. Brugger, *BWC Ad Hoc Groups Meets With 'Mixed' Results*, „Arms Control Today”, January / February 2001, s. 32.

²⁴⁸ Zob. P. Durys, P. Pacholski, *Przegląd światowego procesu rozbrojeniewego*, Warszawa 2002, s. 57.

²⁴⁹ Zob. T. Wróbel, *Genewski pał*, „Polska Zbrojna” nr 35 z 26.08.2001.

²⁵⁰ Zob. *Broń biologiczna: porażka wielostronnych wysiłków*, „Rocznik Strategiczny 2001/2002”, Warszawa 2002, s. 126.

²⁵¹ B. Węglarczyk, *Bush znów wychodzi*, „Gazeta Wyborcza” z 23.07.2001, s. 7.

²⁵² T. Surdel, *Bez Amerykanów*, „Gazeta Wyborcza” z 26.07.2001, s. 8.

użyta w konflikcie iracko-irańskim, wspomagały zachodnie firmy chemiczne.

Swoją działalność Grupa australijska rozpoczęła od opublikowania listy 8 związków chemicznych, które jej zdaniem najbardziej nadawały się do produkcji tej broni. W 1989 roku, po ujawnieniu kolejnej informacji o zaopatrywaniu Libii przez kraje zachodnie w urządzenia do produkcji broni chemicznej, grupa rozpoczęła monitorować zakłady produkujące chemikalia oraz urządzenia do ich produkcji.

W 1991 roku do istniejącej listy dodano kolejne prekursory chemiczne, środki biologiczne oraz urządzenia i technologie. Obecnie lista zawiera 54 związki podlegające kontroli eksportowej. Wiele z tych związków nie figuruje na wykazach obu konwencji. Mimo to, uważane za substancje podwójnego zastosowania, mogą być wykorzystane do produkcji broni chemicznej lub biologicznej.

Podstawowymi celami działalności Grupy australijskiej są²⁵⁹:

- ograniczenie groźby rozprzestrzeniania broni chemicznej i biologicznej;
- zwiększenie przejrzystości polityki eksportowej państw Grupy australijskiej w zakresie kontrolowanych technologii;
- skuteczna realizacja postanowień konwencji o broni biologicznej oraz konwencji o broni chemicznej;
- używanie środków do licencjonowania materiałów podwójnego zastosowania;
- monitorowanie grup terrorystycznych poszukujących prekursorów do produkcji broni chemicznej i biologicznej.

W ramach rozszerzenia współpracy przemysłu chemicznego z prawodawcami utworzono Government-Industry Conference against Chemical Weapons (Konferencję rządowo-przemysłową przeciwko broni chemicznej). Jej pierwsze spotkanie zorganizowano w 1989 roku w Canberze. Obecnie grupa spotyka się każdego roku w Ambasadzie Australii w Paryżu. Celem tych spotkań jest wymiana informacji o rozpowszechnianiu broni chemicznej i biologicznej oraz wypracowanie

²⁵⁹ Informacje na stronie internetowej: AG Activites, <http://www.australiagroup.net/en/agact.htm>. Zob. też M. Malec, P. Durys, P. Pacholski, *Proliferacja broni masowego rażenia i środki jej przenoszenia. Aktualne wyzwania*, Warszawa 2001, s. 13.

Północna skrytykowały Stany Zjednoczone za prowadzenie tajnych programów obrony przed bronią biologiczną.

Pomimo odrzucenia protokołu Amerykanie zaproponowali rozwiązania wzmacniające cztery artykuły konwencji. W artykule IV proponowali umocnić narodową legislację karną i krajowe mechanizmy nadzoru. W artykule V postulowali wprowadzić dla ONZ skuteczniejsze procedury przy wyjaśnianiu podejrzanych wypadków epidemii i przypuszczeń o użycie broni biologicznej. Kolejna propozycja dotyczyła (art. VII) pomocy dla ofiar ataku biologicznego i (art. X) współpracy naukowo-technicznej. Propozycje Waszyngtonu nie uwzględniały powołania międzynarodowego organu do spraw wdrażania tych rozwiązań w życie. Organu, który składałby rutynowe wizyty oraz prowadził śledztwa wobec podejrzanych zakładów. Mimo że powołanie takiego organu sugerowało wiele państw stron protokołu.

Odrzucenie przez Waszyngton protokołu do konwencji wstrzymało prace nad jej wzmocnieniem. Utrudnia również prowadzenie negocjacji w przyszłości. Należy jednak mieć nadzieję, że zabiegi dyplomatyczne doprowadzą do wprowadzenia protokołu w życie. Może to nastąpić przed VI konferencją przeglądową, którą zaplanowano na 2006 rok.

Grupa australijska

Grupa australijska (Australian Group – AG) jest organizacją międzynarodową zrzeszającą 33 państwa²⁵⁸, których celem jest powstrzymanie rozpowszechniania broni chemicznej i biologicznej. Powstała w 1985 roku jako nieformalne forum państw będących znaczącymi eksporterami substancji chemicznych. Jej powstanie było odpowiedzią na informacje, że produkcję broni chemicznej, która została

²⁵⁸ Do Grupy australijskiej należą: Argentyna, Australia, Austria, Belgia, Bułgaria, Czechy, Cypr, Dania, Finlandia, Francja, Niemcy, Grecja, Hiszpania, Holandia, Islandia, Irlandia, Japonia, Kanada, Korea, Luksemburg, Norwegia, Nowa Zelandia, Polska, Portugalia, Rumunia, Słowacja, Szwecja, Szwajcaria, Stany Zjednoczone, Turcja, Wielka Brytania, Węgry, Włochy. Obserwatorem jest Komisja Europejska. Informacje na stronie internetowej: Australia Group Participants, <http://www.australiagroup.net/en/agpart.htm>.

portu broni konwencjonalnej oraz towarów i technologii podwójnego zastosowania, zwane porozumieniem z Wassenaar²⁶², weszło w życie w 1996 roku.

Celem porozumienia jest²⁶³:

- zwiększenie przejrzystości i odpowiedzialności w transferach broni konwencjonalnych oraz towarów i technologii podwójnego przeznaczenia;

- wzrost międzynarodowego bezpieczeństwa i stabilizacji, szczególnie w regionach zagrożonych konfliktami;

- uzupełnianie i umacnianie istniejących reżimów weryfikacyjnych w zakresie nierozprzestrzeniania broni masowego rażenia i środków ich przenoszenia;

- zapobieganie transferom broni oraz technologii podwójnego zastosowania do regionów destabilizacyjnych (budzących zaniepokojenie państw stron porozumienia).

Do porozumienia mogą przystąpić państwa, które są w stanie sprostać celom i sposobom działania organizacji. Obejmują one współpracę w wymianie danych wywiadowczych, informacji oraz konsultacji w sprawach transferów broni do państw i regionów objętych konfliktami. Państwo członkowskie musi również posiadać procedury administracyjne zdolne do wykonania decyzji podejmowanych przez organizację. Z kolei towary i technologie podwójnego zastosowania muszą być objęte krajową legislacją.

Posiedzenia państw porozumienia z Wassenaar odbywają się każdego roku w Wiedniu. Celem tych spotkań jest wypracowanie wspólnej polityki wzmacniającej kontrolę eksportu broni i technologii podwójnego przeznaczenia.

²⁶² *Wassenaar Arrangement for Conventional Arms and Dual-Use Goods and Technologies*, zwane porozumieniem z Wassenaar od nazwy holenderskiego miasteczka, w którym prowadzono rozmowy. Do porozumienia przystąpiły: Argentyna, Austria, Australia, Belgia, Bułgaria, Czechy, Dania, Finlandia, Francja, Grecja, Hiszpania, Holandia, Irlandia, Japonia, Kanada, Luksemburg, Niemcy, Norwegia, Nowa Zelandia, Polska, Portugalia, Republika Południowej Korei, Rumunia, Rosja, Słowacja, Szwajcaria, Szwecja, Turcja, Ukraina, USA, Węgry, Wielka Brytania, Włochy.

²⁶³ *Kontrola zbrojeń: CTBT i Wassenaar*, „Rocznik Strategiczny 1996/97”, Warszawa 1997, s. 34.

skutecznych metod kontroli materiałów i technologii podwójnego zastosowania.

Mimo że materiały chemiczne i biologiczne są pod kontrolą, to ich podwójny charakter hamuje wykrywanie programów broni chemicznej i biologicznej. Grupa australijska nie jest w stanie monitorować ponad 10 tys. zakładów chemicznych zdolnych do wyprodukowania bojowych środków trujących. Ponadto mogą się zdarzyć przypadki fałszowania przez zakłady chemiczne dokumentów lub udzielania mylnych informacji o końcowym przeznaczeniu produkowanych związków chemicznych. Dlatego dopóki będą istniały przedsiębiorstwa zajmujące się nielegalną sprzedażą komponentów chemicznych i biologicznych, dopóty państwa będą te komponenty kupowały.

Porozumienie z Wassenaar

W okresie zimnej wojny 17 państw zachodnich utworzyło Komitet Koordynacyjny ds. Wielostronnej Kontroli Eksportu (COCOM)²⁶⁰. Jego celem było ograniczenie dostępu państwom bloku wschodniego do zaawansowanych technologii i towarów mogących mieć zastosowanie cywilne i wojskowe.

Podstawą działalności COCOM-u były trzy listy towarów. Pierwsza zawierała towary podlegające całkowitemu zakazowi eksportowemu. Towary z drugiej listy były poddawane okresowej kontroli jakościowej. Z kolei towary z trzeciej listy były okresowo dopuszczane do eksportu.

Po zakończeniu zimnej wojny, w 1993 roku COCOM zaprzestał swojej działalności. Mimo to państwa zachodnie rozpoczęły rozmowy o utworzeniu nowej organizacji kontrolującej eksport towarów podwójnego zastosowania. Sporne sprawy związane z działaniem nowego reżimu oraz członkostwem Rosji²⁶¹, przesunęły realizację tej idei na koniec 1995 roku. Ostatecznie porozumienie w sprawie kontroli eks-

²⁶⁰ *Coordinating Committee on Multilateral Export Controls*. Organizacja powstała w 1950 r. Jej członkami były: Australia, Belgia, Dania, Francja, Grecja, Hiszpania, Holandia, Japonia, Kanada, Luksemburg, Norwegia, RFN, Portugalia, Turcja, Wielka Brytania, Włochy, USA.

²⁶¹ Rosja nie chciała ujawnić danych dotyczących eksportu broni i technologii, a to był warunek członkostwa w porozumieniu.

stwowych. Doświadczenia dwóch wojen światowych wykazały, że w przypadku tych środków walki funkcjonuje zasada wzajemności. Europejczycy nauczeni tragicznymi skutkami stosowania gazów bojowych podczas pierwszej wojny światowej, powstrzymali się przed ich stosowaniem w latach 1939–1945. Trzecia Rzesza nie zdecydowała się na użycie broni chemicznej, nawet w obliczu oczywistej klęski na początku 1945 roku, chociaż Wehrmacht miał do dyspozycji gazy bojowe. Czynnikiem powstrzymującym była obawa przed użyciem środków chemicznych przez zwyciężskich aliantów.

Z analizy zaprezentowanych dokumentów prawa międzynarodowego dotyczącego broni chemicznej i biologicznej wynika zasadniczy wniosek, że skuteczność tych aktów jest zapewniona głównie dzięki sankcjom zastosowanym przez społeczność międzynarodową w stosunku do naruszających konwencję. Każde państwo sięgające po broń chemiczną i biologiczną, musi się liczyć z możliwością represyjnego zastosowania wobec niego zarówno tych broni, jak i środków ataku nuklearnego. Zupełnie inaczej przedstawia się sprawa chemicznych i biologicznych środków bojowych, będących w dyspozycji podmiotów innych niż państwo.

Poza wszelką kontrolą pozostają grupy przestępcze, zwłaszcza terrorystyczne, dla których użycie broni chemicznej, a zwłaszcza biologicznej jest szczególnie atrakcyjne. Nie można również zapomnieć o motywach kryminalnych różnych grup przestępczych i działalności psychopatów. Dlatego, uwzględniając realne zagrożenie, należy opracować międzynarodowy system zapobiegający użyciu tych broni, a także likwidowania skutków ich użycia. Prace w tym zakresie są prowadzone na forum ONZ oraz w regionalnych organizacjach bezpieczeństwa, np. OBWE i NATO, a w ostatnim okresie także w Unii Europejskiej.

Na tematykę posiedzeń wpływa również rozwój sytuacji międzynarodowej. Zamachy terrorystyczne w USA i Hiszpanii spowodowały zwiększenie wysiłków zmierzających do ograniczenia dostępu do broni konwencjonalnej i technologii podwójnego przeznaczenia grupom terrorystycznym. Ważnym zadaniem jest również współpraca porozumienia z państwami – dużymi producentami uzbrojenia, które pozostają poza reżimem.

3.5. Konkluzje

Broń chemiczna i biologiczna należą do najbardziej groźnych środków masowego rażenia. Dlatego rządy państw europejskich, stowarzyszenia oraz osoby prywatne od dawna czyniły wysiłki, aby wyeliminować ten niehumanitarny środek walki, który stanowi zagrożenie nie tylko dla osób zaangażowanych w walce, ale także dla ludności cywilnej i środowiska naturalnego.

Minęło ponad sto lat od czasu uchwalenia w 1899 roku deklaracji o zakazie używania pocisków napełnionych gazami duszącymi lub trującymi. Od tamtej daty przyjęto szereg innych dokumentów zobowiązujących strony walczące do powstrzymania się od stosowania broni chemicznej i biologicznej.

Mimo międzynarodowych uregulowań prawnych zakazujących ich stosowania, istnieje niebezpieczeństwo użycia tych broni w działaniach wojennych (głównie w lokalnych konfliktach zbrojnych) i zamachach terrorystycznych. Z informacji Służby Wywiadu Zagranicznego Rosji i amerykańskiej CIA wynika, że kilkanaście państw stale rozwija technologie związane z produkcją tych broni²⁶⁴. Ponad 20 państw tę broń posiada i dysponuje środkami jej przenoszenia. Są to z reguły państwa zantagonizowane z sąsiadami, dla których broń chemiczna stanowi element strategii odstraszenia i powstrzymywania. Racjonalna kalkulacja strategiczna raczej skłaniała do wniosku, że broń chemiczna i biologiczna nie będzie stosowana w konfliktach międzypań-

²⁶⁴ Zob.: W. Łuczak, *Wirus bojowy*, „Polityka” nr 34 z 25 sierpnia 2001, s. 69.

Bibliografia

Układy i konwencje międzynarodowe:

Deklaracja o zakazie używania pocisków napelnionych gazami duszącymi lub trującymi, Haga, 29.07.1899 r.

Konwencja dotycząca praw i zwyczajów wojny lądowej, Haga, 18.10.1907 r.

Konwencja dotycząca rozpoczęcia kroków nieprzyjacielskich, Haga, 18.10.1907 r.

Konwencja o bombardowaniu przez morskie siły zbrojne w czasie wojny, Haga, 18.10.1907 r.

Konwencja o pokojowym załatwianiu sporów międzynarodowych, Haga, 18.10.1907 r.

Protokół o zakazie używania na wojnie gazów duszących, trujących lub podobnych oraz środków bakteriologicznych, Genewa, 17.06.1925 r.

Traktat przeciwojenny, Paryż, 27.08.1928 r.

Karta Narodów Zjednoczonych (ze Statutem Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości), San Francisco, 26.06.1945 r.

Konwencja o polepszeniu losu rannych, chorych i rozbitków sił zbrojnych na morzu, Genewa, 12.08.1949 r.

Konwencja o polepszeniu losu rannych i chorych w armiach czynnych, Genewa, 12.08.1949 r.

Konwencja o ochronie osób cywilnych podczas wojny, Genewa, 12.08.1949 r.

Konwencja o traktowaniu jeńców wojennych, Genewa, 12.08.1949 r.

Układ w sprawie Antarktyki, Waszyngton, 1.12.1959 r.

Podsumowanie

Dokonana analiza ewolucji prawa międzynarodowego traktującego o broni masowego rażenia wskazuje na znaczący w tym obszarze dorobek. Proces globalizowania się bezpieczeństwa oraz wzrost zagrożeń transnarodowych, jak również prawdopodobieństwo postępującej asymetrii, podpowiadają pilną potrzebę wzbogacenia tego dorobku, ale nade wszystko wcielenia w życie jego postanowień. To ostatnie powinno pobudzić społeczność międzynarodową oraz instytucje na rzecz egzekwowania norm prawnych w zakresie przeciwdziałania rozprzestrzenianiu się broni masowego rażenia.

Prawo międzynarodowe zabrania stosowania broni chemicznej i biologicznej. Określają to wyraźnie takie dokumenty, jak protokół genewski z 1925 roku oraz konwencja o broni biologicznej z 1972 roku. Pomimo tych regulacji, terroryzm zakłada stosowanie tych środków przeciwko ludności cywilnej i wojskowej. Ostatnim przykładem zastosowania broni biologicznej po 11 września 2001 roku było wykorzystanie przez terrorystów bakterii węglika. Wcześniej broń chemiczną zastosowali terroryści w Tokio w 1995 roku. Wówczas to z rąk terrorystów, którzy użyli łagodniejszej wersji sarinu, zginęło 12 osób, a 5 tys. uległo poważnemu ztruciu. Groźba terroryzmu nuklearnego, chemicznego i biologicznego stanowi poważne wyzwanie wobec doskonalenia prawa międzynarodowego na rzecz przeciwdziałania rozprzestrzeniania się broni masowego rażenia.

Protokół dodatkowy do konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 r. dotyczący ochrony ofiar niemiędzynarodowych konfliktów zbrojnych, Genewa, 8.06.1977 r.

Konwencja o zakazie lub ograniczeniu użycia pewnych broni konwencjonalnych, które mogą być uważane za powodujące nadmierne cierpienia lub mające niekontrolowane skutki, Genewa, 10.10.1980 r.

Układ o eliminacji rakiet [jądrowych] średniego i krótkiego zasięgu, Waszyngton, 8.12.1987 r.

Układ o redukcji broni strategicznej, Moskwa, 31.07.1991 r.

Konwencja o zakazie prowadzenia badań, produkcji, składowania i użycia broni chemicznej oraz o zniszczeniu jej zapasów, Paryż, 13.01.1993 r.

Traktat o całkowitym zakazie prób jądrowych, Nowy Jork, 10.09.1996 r.

Układ o utworzeniu strefy bezatomowej w Azji Południowo-Wschodniej, Bangkok, 15.12.1995 r.

Konwencja o zakazie użycia, składowania, produkcji i przekazywania min przeciwpiechotnych oraz o ich zniszczeniu, Ottawa, 3–4.12.1997 r.

Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego, Rzym, 17.07.1998 r.

Układ w sprawie redukcji strategicznej broni ofensywnej, Moskwa, 24.05.2002 r.

Opracowania zwarte:

Arbatow A.G., *Megaterroryzm: implikacje dla nowej wspólnej strategii bezpieczeństwa*, [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe czasu przemian. Zagrożenia – Koncepcje – Instytucje*, pod red. R. Kuźniara i Z. Lachowskiego, Warszawa 2003.

Bierzanek R., *Wojna a prawo międzynarodowe*, Warszawa 1982.

Układ w sprawie zakazu prób z bronią jądrową w atmosferze, przestrzeni kosmicznej i pod wodą, Moskwa, 5.08.1963 r.

Układ o zasadach działalności państw w zakresie badań i użytkowania przestrzeni kosmicznej łącznie z Księżycem i innymi ciałami niebieskimi, Londyn, Moskwa, Waszyngton, 27.01.1967 r.

Układ w sprawie zakazu broni jądrowej w Ameryce Południowej, Meksyk, 14.02.1967 r.

Układu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej, Londyn, Moskwa, Waszyngton, 1.07.1968 r.

Konwencja o prawie traktatów, Wiedeń, 23.05.1969 r.

Układ o zakazie umieszczania broni jądrowej i innych rodzajów broni masowej zagłady na dnie mórz i oceanów oraz w jego podłożu, Londyn, Moskwa, Waszyngton, 11.02.1971 r.

Porozumienie w sprawie środków zmierzających do zmniejszenia niebezpieczeństwa wybuchu wojny jądrowej, Waszyngton, 30.09.1971 r.

Konwencja o zakazie badań, produkcji i gromadzenia broni bakteriologicznej (biologicznej) i toksyn oraz o ich zniszczeniu, Londyn, Moskwa, Waszyngton, 10.04.1972 r.

Układ w sprawie redukcji systemów obrony przeciwrakietowej, Moskwa, 26.05.1972 r.

Tymczasowe porozumienie o niektórych środkach ograniczenia strategicznych zbrojeń ofensywnych, Moskwa, 26.05.1972 r.

Układ o ograniczeniu podziemnych doświadczeń z bronią jądrową o mocy ponad 150 kT, Moskwa, 22.06.1973 r.

Porozumienie o zapobieżeniu wojnie jądrowej, Waszyngton, 22.06.1973 r.

Protokół dodatkowy do konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 r. dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych, Genewa, 8.06.1977 r.

Górbieł A., *Bojowe środki chemiczne jako zagadnienie iuris in bello*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego” nr 21, Katowice 1971.

Groueff S., *Manhattan Project*, Little, Brown 1967.

Groves L.R., *Now It Can Be Told*, Harper&Row, New York 1962.

Grudziński P., *Teologia bomby. Narodziny systemu nuklearnego odstraszania, 1939–1953*, PWN, Warszawa 1988.

Halizak E., Kuźniar R., *Prawo – instytucje i polityka w procesie globalizacji*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2003.

Jasudowicz T., *Prawa człowieka w konfliktach zbrojnych. Rekonstrukcja międzynarodowego prawa humanitarnego*, TNOiK, Toruń 1997.

Jaśtak Z., *Informator o skutkach działania broni jądrowej*, Wydawnictwo MON, Warszawa 1971.

Raport Sekretarza Generalnego NZ o broni chemicznej i bakteriologicznej (biologicznej) oraz skutkach ich ewentualnego użycia, Warszawa 1969.

Kontrola zbrojeń: CTBT i Wassenaar, „Rocznik Strategiczny 1996/97”, Warszawa 1997.

Kubaczyk T., *Światowy proces rozbrojeniowy*, [w:] *Bezpieczeństwo polityczne i wojskowe*, pod red. A. Ciupińskiego, K. Malaka, AON, Warszawa 2004.

Kukułka J., *Historia współczesna stosunków międzynarodowych, 1945–1996*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1997.

The Law of Land Warfare, FM, Department of the Army, Field Manual, 1956.

The Laws of Armed Conflicts, pod red. D. Schindlera, J. Tamana, Dordrecht 1988.

Leksykon współczesnych międzynarodowych stosunków politycznych, pod red. C. Mojsiewicza, Wydawnictwo alfa2, Wrocław 1996.

Bierzanek R., Symonides J., *Prawo międzynarodowe publiczne*, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2002.

Broń biologiczna: porażka wielostronnych wysiłków, „Rocznik Strategiczny 2001/2002”, Warszawa 2002.

Chemical Disarmament, SIPRI, Sztokholm, 1975.

Dobrowolska J.: *Sytuacja ludności cywilnej podczas konfliktów zbrojnych*, [w:] *Spory i konflikty międzynarodowe*, pod red. W. Malendowskiego, Wydawnictwo alta2, Wrocław 1999.

Durys P., Pacholski P., *Przegląd światowego procesu rozbrojeniowego*, Warszawa 2002.

Encyklopedia Britannica, edycja polska, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań 1998.

Ferm R., *Porozumienia o kontroli zbrojeń i rozbrojeniu*, [w:] *Kontrola zbrojeń. Rozbrojenie u progu XXI wieku*, pod red. A.D. Rotfelda, PISM, SIPRI, Warszawa 2002.

Flemming M., *Międzynarodowe prawo konfliktów zbrojnych. Prawo przeciwwojenne. Zbiór dokumentów*, Agencja Artekton, Warszawa 1991.

Flemming M., *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych. Zbiór dokumentów*, uzupełnienie i redakcja M. Gąska, E. Mikos-Skuza, AON, Warszawa 2003.

Freedman L., *The Evolution of Nuclear Strategy*, Palgrave Macmillan, London 2003.

Gąska M., Ciupiński A., *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych. Wybrane problemy*, AON, Warszawa 2001.

Gierycz D., *Rozbrojenie*, Warszawa 1981.

Góralczyk W., *Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie*, Wydawnictwa Prawnicze PWN, Warszawa 1995.

Shaw M.W., *Prawo międzynarodowe*, Książka i Wiedza, Warszawa 2000.

Schneider B.R., *Evaluating Preemptive Counter-Prolifiration*, Washington, D.C. 1995.

Szczerbowski Z., *Radziecko-amerykańskie rokowania w sprawie ograniczenia zbrojeń strategicznych*, [w:] *Negocjacje rozbrojeniowe po II wojnie światowej*, pod red. W. Multana, PISM, Warszawa 1985.

Roberts B., *New Challenges and New Policy Priorities for the 1990s*, [w:] *Biological Weapons: Weapons of the Future?* pod red. B. Roberts, Center for Strategic and International Studies, Washington 1993.

Rolin A., *Le droit moderne de la guerre, les principes, les conventions, les usages et les abus*, Bruxelles 1920.

Rothschild I.H., *Broń jutra chemiczna i biologiczna*, Warszawa 1970.

Wielka encyklopedia powszechna PWN, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1963.

Winiarski B., *Wybór źródeł nauki prawa międzynarodowego*, Warszawa 1938.

Woollett G.R., *Industry's Role Concerns, and Interests in the Negotiation of a BWC Compliance Protocol*, [w:] *Biological Weapons Proliferation: Reasons for Concern, Courses of Action*, Henry L. Stimson Center Report no. 24, January 1998.

Zanders J.P., *Konwencja o zakazie broni chemicznej*, [w:] *Kontrola zbrojeń. Rozbrojenie u progu XXI wieku*, pod red. A.D. Rotfeld, Warszawa 2002.

Zapobieganie konfliktom, SIPRI, UNESCO, Warszawa 2000.

Zbiór dokumentów pod red. J. Makowskiego, PISM nr 3/1960.

Leśko T., Żółtowski Z., *Broń CB. Stopień zagrożenia. Problemy zakazu*, Warszawa 1971.

Lewin D.B., *Istoria meždunarodnogo prawa*, Moskwa 1962.

Malec M., Duryś P., Pacholski P., *Proliferacja broni masowego rażenia i środki jej przenoszenia. Aktualne wyzwania*, Warszawa 2001.

Malinowski M.J., *Afryka jako strefa bezatomowa we współczesnym świecie*, [w:] *Historia. Stosunki międzynarodowe. Amerykanistyka*, Instytut Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2001.

Manfredi A.F., *Ballistic Missiles Proliferation Potential in the Third World*, NDU, Washington, D.C. 1986.

Michailiuk B., *Broń biologiczna*, AON, Warszawa 2004.

Morawiecki W., *Rozbrojenie nuklearne*, [w:] *Negocjacje rozbrojeniowe po II wojnie światowej*, pod red. W. Multana, PISM, Warszawa 1985.

Multan W., *Porozumienia rozbrojeniowe po II wojnie światowej*, Warszawa 1985.

Najnowsza historia świata, 1945–1995, pod red. A. Patka, J. Rydla, J.J. Węca, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2000.

Nowa encyklopedia powszechna PWN, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995.

Nussbaum A., *A Concise History of the Law of Nations*, New York 1954.

Rhodes R., *Jak powstała bomba atomowa*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2000.

„Rocznik Strategiczny 2002/2003”, Warszawa 2003.

Singh N., *Armed Conflicts and Humanitarian Law in Ancient India*, [w:] *Etudes et essais sur le droit international humanitaire*, Geneva 1984.

Menkes J., *Prawo na wojnie – ograniczenia metod i środków walki zbrojnej*, „Wojsko i Wychowanie” 1991, nr 6.

Mtimkulu B., *NWFZ: Africa Bans the Bomb*, „The Bulletin of the Atomic Scientists” 1996, no. 4.

Pande S., *Post-NPT Extension: Nuclear Non-Proliferation Challenges*, „Strategic Analysis” no. 9, December 1997.

Radziwinowicz W., *Wszystko, co dziś wiemy o szturmie na teatr*, na stronie internetowej <http://www2.gazeta.pl/info/elementy>.

Saurewein B., Pohling-Brown P., *Verification distrust legitimized*, „International Defense Review” 1991, no. 4.

Scientific Aspects of Control of Biological Weapons, „The Royal Society”, London, July 1994.

Sethi M., *NPT Review: Issues and Challenges*, „Strategic Analysis”, no. 5, August 2000.

Solarz J., *Czynniki rażenia broni jądrowej*, cz. 2: *Promieniotwórcze skażenie terenu*, „Zeszyty Naukowe AON” 2002, nr 3–4.

Solarz J., *Czynniki rażenia broni jądrowej*, cz. 3: *Promieniowanie przenikliwe*, „Zeszyty Naukowe AON” 2003, nr 1.

Surdel T., *Bez Amerykanów*, „Gazeta Wyborcza” z 26.07.2001 r.

Surdel T., *Genewskie fiasko*, „Gazeta Wyborcza” z 20.08.2001 r.

Szuba A., *5 lat konwencji*, „Przegląd Wojsk Lądowych” 2002, nr 6.

Tucker J.B., *Strengthening the Biological Weapons Convention*, „Arms Control Today”, no. 3, April 1995.

Węglarczyk B., *Bush znów wychodzi*, „Gazeta Wyborcza” z 23.07.2001 r.

Wieczorek P., *Genewska konferencja rozbrojeniowa – stan rokowań*, „Wojsko i Wychowanie” 1992, nr 5.

Wilczyński A., *Zakaz to nie wszystko*, „Polska Zbrojna”, nr 45 z 30.10.2001 r.

Wróbel T., *Genewski pat*, „Polska Zbrojna” nr 35 z 26.08.2001 r.

Artykuły:

Brugger S., *BWC Ad Hoc Groups Meets With 'Mixed' Results*, „Arms Control Today”, January /February 2001.

Brugger S., *U.S. Names Countries Thought to Be Violating BCW*, „Arms Control Today”, December 2001.

Epstein W., *Indefinite Extension – with increased accountability*, „Bulletin of the Atomic Scientists” 1995, vol. 51, no. 5.

Fikus M., *Biotechnologia, genomika i polityka*, „Wiedza i Życie” 1999, nr 1.

Fikus M., *Nowe oblicze biotechnologii*, „Wiedza i Życie” 1999, nr 4.

Flemming M., *Broń jądrowa a prawo międzynarodowe*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1998, nr 3–4.

Gierycz D., *Eliminacja broni chemicznej*, „Sprawy Międzynarodowe” 1981, nr 6.

International cooperation the answer to Chemical and Biological Weapons (CBW), „BioWeapons Prevention Project” z 15 lipca 2003 r. na stronie internetowej <http://www.bwpp.org/publications/reports/cbw-newapproach.html>.

Karkoszka A., *Konwencja o zakazie broni B i toksyn*, „Sprawy Międzynarodowe” 1972, nr 7–8.

Koziarkiewicz W., Marcinkowski C., *Weryfikacja porozumień rozbrojeniowych*, „Wojsko i Wychowanie” 1999, nr 7.

Leitenberg M., Mierzejewski J., *Oskarżenia o stosowanie broni biologicznej*, „Myśl Wojskowa” 1988, nr 5.

Ludwiczak Z., *Sprawa zakazu broni chemicznej i bakteriologicznej*, „Sprawy Międzynarodowe” 1969, nr 11.

mphkz	międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych
MTK	Międzynarodowy Trybunał Karny
MTS	Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości
NATO	North Atlantic Treaty Organization (Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego)
NMD	National Missile Defense (Narodowa obrona przeciwrakietowa)
NPT	Non-proliferation Treaty (Układ o nierozprzestrzaniu broni jądrowej)
NWFZ	Nuclear Weapon-Free Zone (strefa bezatomowa)
OJA	Organizacja Jedności Afrykańskiej
ONZ	Organizacja Narodów Zjednoczonych
OPCW	Organization for the Prohibition of Chemical Weapons (Organizacja do spraw Zakazu Broni Chemicznej)
PISM	Polski Instytut Spraw Międzynarodowych
PTBT	Partial Test Ban Treaty (Układ o częściowym zakazie prób z bronią jądrową)
SALT	Strategic Arms Limitation Talks (rozmowy w sprawie ograniczenia zbrojeń strategicznych)
SDI	Strategic Defense Initiative (Inicjatywa Obrony Strategicznej)

Wykaz ważniejszych skrótów

ABM	Anti-Ballistic Missiles (Treaty) (Układ o ograniczeniu systemów przeciwrakietowych)
ACNE	African Commission on Nuclear Energy (Afrykańska Komisja Energii Jądrowej)
BMR	Broń masowego rażenia
BWC	Biological Weapons Convention (Konwencja o [zakazie] broni biologicznej)
CTBT	Comprehensive Test Ban Treaty (Układ o całkowitym zakazie prób z bronią jądrową)
ICBM	Inter-continental Ballistic Missile (międzykontynentalny balistyczny pocisk raketowy)
ILA	International Law Association (Stowarzyszenie Prawa Międzynarodowego)
INF	Inter-mediate range Nuclear Forces (Treaty) (Układ o likwidacji broni jądrowej średniego zasięgu)
KPZR	Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego
MAEA	Międzynarodowa Agencja Energii Atomowej
MIRV	Multihead Independently targetable Re-entry Vehicle (pocisk raketowy o wielu głowicach niezależnie naprowadzanych na cel)
MKCK	Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża

- SIPRI Stockholm International Peace Research Institute
(Sztokholmski Międzynarodowy Instytut Badań
nad Pokojem)
- SORT Strategic Offensive (weapons) Reduction Treaty
(Układ o redukcji broni strategicznej i ofensywnej)
- START Strategic Arms Reduction Talks
(rozmowy w sprawie redukcji zbrojeń strategicznych)
- UNESCO United Nations Education, Science and Culture
Organization
(Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw
Szkolnictwa, Nauki i Kultury)
- WMD Weapons of Mass Destruction
(broń masowego rażenia)

- J. Kaczmarek – Stosunki transatlantyckie a bezpieczeństwo Europy – 23 zł
- T. Kamiński, J. Zakrzewski – Wojskowy podmiot gospodarczy na rynku (wybrane problemy marketingu) – 14 zł
- L. Kanarski, P. Gawliczek – Przywództwo w armiach NATO – 9 zł
- L. Kanarski, B. Rokicki (red.) – Teoria i praktyka przywództwa wobec wyzwań edukacyjnych – 24 zł
- J. Kardas, K. Loranty – Wybrane problemy bezpieczeństwa i obronności państwa w opiniach pracowników administracji publicznej – 10 zł
- J. Kardas, K. Loranty – Instytucjonalizacja przygotowania obronnego kadr administracji – 15 zł
- J. Karpowicz – Ratownictwo lotnicze – 14 zł
- J. Karpowicz, E. Klich – Bezpieczeństwo lotów i ochrona lotnictwa przed atakami bezprawnej ingerencji – 23 zł
- J. Karpowicz, E. Cieslak – Lotnictwo wsparcia w sojusznicznych działaniach powietrznych – 20 zł
- J. Karpowicz, K. Kozłowski – Bezzałogowe statki powietrzne i miniaturowe aparaty latające – 21 zł
- J. Karpowicz – Współczesne konstrukcje lotnicze – 23 zł
- J. Karpowicz, P. Krawczyk – Lotnictwo myśliwskie. Zakres użycia i taktyka działania – 21 zł
- Cz. Kącki – Siły wielonarodowe do misji pokojowych – 15 zł
- Cz. Kącki – Izrael. Jego wpływ na rozwój sytuacji w regionie Bliskiego Wschodu – 15 zł
- Kierowanie mobilnymi systemami łączności wojsk lądowych (praca zbiorowa) cz.I – 16 zł
- W. Kitter (red.) – Obrona cywilna (niemilitarna) w obronie narodowej III RP – 25 zł
- W. Kitter – Obrona narodowa III RP. Pojęcie. Organizacja. System (rozprawa habilitacyjna) – 24 zł
- W. Kitter – Obrona narodowa w wybranych państwach demokratycznych – 13 zł
- T. Kocharński – Logistyka międzynarodowa – 14 zł
- T. Kocharński – Logistyka jako koncepcja zintegrowanego zarządzania – 18 zł
- T. Kocharński – Marketing i logistyka – nowoczesne narzędzia gospodarowania w wojskowej jednostce budżetowej – 18 zł
- T. Kocharński, S. Kurek – Międzynarodowy i globalny wymiar rywalizacji przedsiębiorstwa – 20 zł
- T. Kocharński, S. Kurek – Konkurencyjność przedsiębiorstw – 15 zł
- S. Korzeniowski – Żandarmeria wojskowa w działaniach taktycznych – 13 zł
- M. Kozłowski – Umowa offsetowa i inne formy udziału państwa w międzynarodowym obrocie gospodarczym – 10 zł
- M. Kozub – Lotnictwo w operacjach połączonych – 8 zł
- M. Kozub – Lotnictwo wojsk lądowych w operacjach połączonych – 9 zł
- M. Kozub – Lotnictwo w bojowym poszukiwaniu i ratownictwie – 9 zł
- J. Kręciński – Współczesne kierowanie wojskami. Proces dowodzenia – 12 zł
- J. Kręciński – Metodyka pracy sekcji dowodzenia oddziału i związku taktycznego – 15 zł
- J. Kręciński – Wybrane problemy kierowania zgrupowaniami wielonarodowych sił połączonych – 16 zł
- R. Kuriata, J. Nowak, W. Marud – Dowodzenie siłami powietrznymi. Cz. 3 Planowanie użycia sił powietrznych – 11 zł
- R. Kwiećka, M. Gryga – Siły specjalne w kontekście współczesnych zagrożeń – 15 zł
- K. Kubiak – Transport wojsk i ładunków wojskowych drogą morską przy użyciu statków handlowych – 14 zł
- Z. Lach, A. Łaszczyk – Geografia bezpieczeństwa – 48 zł
- L. Łukaszuk – Europejskie prawo pokoju i bezpieczeństwa – 20 zł
- T. Majewski – Ankieta i wywiad w badaniach wojskowych – 9 zł
- T. Majewski – Kierownik – dowódca w organizacji – 12 zł
- T. Majewski – Miejsce celów, problemów i hipotez w procesie badań naukowych – 9 zł
- T. Majewski i in. – Planowanie w organizacji – 9 zł
- K. Malak – Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa Białorusi – 18 zł
- K. Malak – Czynniki wojskowe w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej (1991-2000) (rozprawa habilitacyjna) – 15 zł
- J. Marczak (red.) – Samoorganizacja społeczeństwa na rzecz bezpieczeństwa powszechnego. Samobrona powszechna III RP – 20 zł
- M. Marszałek – Siły powietrzne w operacjach ewakuacyjnych (według poglądów amerykańskich) – 15 zł
- M. Marszałek – Wybrane aspekty operacji pozawojennych – 12 zł
- M. Marszałek, A. Radomyski – Metodyka pracy zespołów funkcjonalnych na stanowisku dowodzenia brygady rakietowej sił powietrznych – 29 zł
- Z. Masłak (oprac.) – Informacje w obronie powietrznej – potrzeby, wymagania, zagrożenia. Materiały z symposium naukowego – 20 zł
- M. Michalec (oprac.) – Kierunki rozwoju rosyjskiej myśli teoretycznej i praktyki w zakresie użycia lotnictwa w walce – 16 zł
- B. Michailuk – Broń biologiczna – 21 zł
- J. Michniak (red.) – Projektowanie struktury organizacyjnej dowództwa brygady zmechanizowanej (pancernej) – 14 zł
- J. Michniak – Stanowiska dowodzenia w wojskach lądowych – 12 zł
- G. Nowacki – Strategiczne siły jądrowe wybranych państw – 16 zł
- G. Nowacki (red.) – Militaryzacja kosmosu – 20 zł
- E. Nowak – Gospodarowanie zasobami majątkowymi – 17 zł
- J. Nowak, M. Chojnacki – Dowodzenie siłami powietrznymi. Cz. 2 Systemy dowodzenia siłami powietrznymi – 11 zł

Publikacje Akademii Obrony Narodowej

do nabycia w Wydziale Wydawniczym AON
al. gen. A. Chruściela 103, bl. 2
00-910 Warszawa,
tel. 681 40 55, tel./faks 681 37 52
e-mail: i.podemska@aon.edu.pl

- R. Bartnik – Lotnictwo uderzeniowe. Zakres zastosowań i taktyka w działaniach bojowych – 18 zł
- Bezpieczne niebo. Materiały z konferencji naukowej – 14 zł
- J. Bieńkowski, R. Stępień (red.) – Edukacja pedagogiczna w wyższej uczelni wojskowej – 18 zł
- H. Binkowski (red.) – OBWE w procesie umacniania bezpieczeństwa europejskiego – 18 zł
- H. Binkowski, A. Ciupiński – NATO w systemie bezpieczeństwa euroatlantyckiego – 35 zł
- A. Bujak – Praca w terenie na szczeblach taktycznych według standardów NATO – 12 zł
- W. Chojnacki – Socjologiczne aspekty tendencji instytucjonalno-organizacyjnego rozwoju wojska – 18 zł
- R. Chrobak i in. – Działania bojowe dywizji – 17 zł
- M. Cieślarczyk, P. Krawczyk, Z. Korulczyk – Poradnik metodyczny autorów prac kwalifikacyjnych – 8 zł
- M. Cieślarczyk, M. Chojnacki, A. Radomyski – Współpraca cywilno-wojskowa (CIMIC) w siłach zbrojnych (SP) RP – 15 zł
- M. Cieślarczyk (red.) – Metody, techniki i narzędzia badawcze oraz elementy statystyki – 13 zł
- M. Cieślarczyk (red.) – Kultura organizacyjna w siłach zbrojnych – 15 zł
- A. Ciupiński, M. Zając (red.) – Wybrane problemy walki z terroryzmem międzynarodowym – 20 zł
- A. Ciupiński (red.) – Dyplomacja wielostronna – 25 zł
- A. Ciupiński – Podstawowe elementy polityki bezpieczeństwa i obrony RP – 17 zł
- A. Ciupiński (red.) – Dissemination of international humanitarian law in Central European countries – 22 zł
- A. Ciupiński, R. Białoskórski – Wczesne ostrzeganie i zapobieganie współczesnym konfliktom zbrojnym w strategii Sojuszu Północnoatlantyckiego – 8 zł
- A. Ciupiński, H. Binkowski, A. Legucka – Bezpieczeństwo w stosunkach międzynarodowych – 30 zł
- A. Ciupiński, K. Malak – Bezpieczeństwo polityczne i wojskowe – 22 zł
- T. Compa – Zarządzanie przestrzenią powietrzną – 12 zł
- J. Czaja – Stolica apostolska wobec integracji europejskiej – 15 zł
- K. Czajka – Użycie artylerii w obronie oddziału – 9 zł
- P. Daniluk – Radiostacje pola walki – 12 zł
- A. Dawidczyk – Nowe wyzwania, zagrożenia i szanse dla bezpieczeństwa Polski u progu XXI w. – 9 zł
- P. Dela, J. Wolejszo – Wsparcie komputerowe ćwiczeń wojskowych 18 zł
- W. Drążczyk – Logistyka sił powietrznych w działaniach wielonarodowych – 10 zł
- Drzewiecki D. – Wybrane zagadnienia z meteorologii lotniczej – 12 zł
- A. Fellner – Zautomatyzowane systemy kontroli ruchu lotniczego przestrzeni powietrznej – 23 zł
- M. Flemming – Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych – 45 zł
- P. Gawliczek, J. Pawłowski – Zagrożenia asymetryczne – 14 zł
- M. Gaska – Kompetencje organów władzy wykonawczej – 9 zł
- A. Glen, W. Marud – Kontrola przestrzeni powietrznej w czasie kryzysu i wojny – 18 zł
- J. Gotowała – Lotnictwo XXI wieku – 13 zł
- J. Gotowała – Zarys historii lotnictwa – 35 zł
- J. Groskrejc – Antropologiczne i aksjologiczne aspekty edukacji oficerów – 10 zł
- Z. Groszek – Walka elektroniczna w siłach powietrznych – 21 zł
- J. Halik – Metodyka opracowania pracy magisterskiej i studyjnej – 17 zł
- J. Halik, J. Wolejszo – Ćwiczenia wojskowe sił zbrojnych RP w aspekcie interoperacyjności w ramach NATO – 16 zł
- K. Jąłoszyński – Terroryzm antyżydowski – 12,00 zł
- K. Jąłoszyński – Terroryzm czy terror kryminalny w Polsce? – 12 zł
- K. Jąłoszyński – Zagrożenie terroryzmem w wybranych krajach Europy Zachodniej oraz w Stanach Zjednoczonych – 12 zł
- K. Jąłoszyński – Koncepcja współczesnych działań antyterrorystycznych (rozprawa habilitacyjna) – 23 zł
- J. Janczak – Właściwości organizacji łączności w specyficznych środowiskach i warunkach walki – 10 zł
- J. Janczak, P. Daniluk – Środki dowodzenia – 14,00 zł
- Cz. Jarecki – Użycie wojsk rakietowych i artylerii w operacji – 15 zł
- T. Jemiolo, K. Malak (red.) – Bezpieczeństwo zewnętrzne Rzeczypospolitej Polskiej – 25 zł
- A. Józwiak, Cz. Marcinkowski – Wybrane problemy współczesnych operacji pokojowych – 18 zł
- A. Junczewicz – Natarcie kompanii zmechanizowanej – 10 zł
- A. Junczewicz – System dowodzenia batalionu – 10 zł
- M. Juszczak – Wsparcie działań przez państwo gospodarza – 14 zł
- W. Kaczmarek – Działania operacyjne wojsk lądowych – 15 zł

- Wojsko wobec polskiego października'56. Rezolucje, uchwały, listy (wybór, wstęp i opracowanie: E. J. Nalepa) – 30 zł
- J. Wojtasik (red.) – Studia z dziejów polskiej techniki wojskowej od XVI do XX wieku – 27 zł
- M. Wrzosek – Działania rozpoznawcze na obszarze kraju – 12 zł
- M. Wrzosek – Organizacja pracy taktycznej komórki rozpoznania – 20 zł
- M. Wrzosek – Koordynacja w działaniach taktycznych wojsk lądowych – 10 zł
- Wsparcie informacyjne obrony powietrznej. Materiały z sympozjum naukowego – 18 zł
- Wydział Lotnictwa i Obrony Powietrznej AON – Ewolucja dla postępu. Materiały z konferencji – 18 zł
- E. Zablocki – Dowodzenie siłami powietrznymi. Cz. 1 Podstawowe zagadnienia – 11 zł
- E. Zablocki – Współczesne siły powietrzne – 13 zł
- E. Zablocki, M. Chojnacki – Dowodzenie siłami powietrznymi NATO – 18 zł
- S. Zalewski – Służby specjalne w państwie demokratycznym – 11 zł
- L. Zapala – W rembertowskiej Alma Mater. Wspomnienia – 18 zł
- B. Zdrodowski, M. Marszałek – Operacje pozawojenne sił powietrznych – 16 zł
- J. Zieliński (red.) – Podstawowe założenia dydaktyki sztuki operacyjnej – 16 zł
- J. Zieliński – Wojska lądowe jako rodzaj sił zbrojnych – 16 zł
- J. Zuziak – Dzieje Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie 1947–1997 – 25 zł

Zamówienia przyjmujemy telefonicznie lub pisemnie

- M. Obrusiewicz – Geneza i prognoza kooperatywnych stosunków wojskowych końca XX i początku XXI w. na tle bezpieczeństwa europejskiego – 15 zł
- Operacja „Iraccka Wolność” – Materiały z Konferencji Naukowej – 25 zł
- J. Pawłowski, A. Ciupiński (red.) – Umiędzynarodowiony konflikt wewnętrzny – 23 zł
- M. Pelc, M. Juszczak – Matematyka – 25 zł
- J. Placzek – Ewolucja polskiej myśli obronno-ekonomicznej w latach 1976–2000 – 20 zł
- Podróż studyjna w systemie edukacji oficerów w AON. Materiały z sympozjum naukowego – 20 zł
- A. Polak – Wybrane zagadnienia obrony wybrzeża w Polsce (1920–2002) – 16 zł
- A. Polak – Teoria grup operacyjnych w polskiej sztuce wojennej okresu międzywojennego – 30 zł
- Praca w terenie na szczeblu taktycznym (praca zbiorowa) – 12 zł
- Prawo w stosunkach międzynarodowych. Wybór dokumentów (praca zbiorowa) – 35 zł (dwa tomy)
- Pułk przeciwlotniczy w działaniach operacyjnych (praca zbiorowa) – 20 zł
- A. Radomyski – Metody i treść pracy zespołu OPL na stanowisku dowodzenia dywizji zmechanizowanej – 21 zł
- Rozpoznanie wojskowe (praca zbiorowa) cz. I – 16 zł, cz. II – 16 zł, cz. III – 16 zł
- W. Scheffs – Możliwości bojowo-rozpoznawcze pododdziałów walki elektronicznej – 14 zł
- A. Skrabacz – Kobiety w obronie narodowej Polski u progu XXI w. – 15 zł
- J. Skrzyp (red.) – Informator geograficzny o państwach kandydujących do Sojuszu Północnoatlantyckiego – 16 zł
- J. Skrzyp, Z. Lach – Informator geograficzny. Państwa członkowskie NATO – 20 zł
- Z. Skwarek – Powietrzne systemy wczesnego wykrywania i powiadamiania – 16 zł
- K. Słaboń – Sytuacja jeńców wojennych w konflikcie irańsko-irańskim (1980–1988) – 10 zł
- J. Słowik – Wybrane determinanty organizacji systemu dowodzenia brygady obrony terytorialnej – 17 zł
- Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego (praca zbiorowa) – 10 zł
- Słownik terminów z zakresu psychologii (praca zbiorowa) – 12 zł
- Słownik pojęć sojuszniczej obrony powietrznej (praca zbiorowa) – 12 zł
- Sobolewski G. – Wspólne działania obronne wojsk operacyjnych i obrony terytorialnej – 21 zł
- H. Spuszek – Wybrane zagadnienia badań operacyjnych i modelowania liniowego – 8 zł
- Z. Stachowiak – Metodologia i metodologia pisania prac kwalifikacyjnych (licencjackich, magisterskich i podyplomowych) – 9 zł
- Z. Stachowiak, J. Placzek (red.) – Wybrane problemy ekonomiki bezpieczeństwa – 30 zł
- K. Stańczyk – Zarys rachunkowości wojskowych jednostek budżetowych – 20 zł
- R. Stępień (red.) – Edukacja w wyższych szkołach wojskowych – 21 zł
- M. Strzoda (red.) – Wybrane terminy z zakresu dowodzenia i zarządzania – 8 zł
- M. Strzoda – Zarządzanie informacjami w organizacji – 12 zł
- M. Strzoda – Słownik nazw, skrótów i akronimów państw, instytucji, dowództw, jednostek organizacyjnych i osób funkcyjnych – 8 zł
- M. Strzoda, N. Prusiński – Rola i zadania zespołu organizacji dowodzenia na stanowisku dowodzenia brygady – 13 zł
- W. Szczurowski – Kompania w obronie – 8 zł
- B. Szulc, T. Majewski – Rozwój kompetencji kierowniczych – 16 zł
- R. Szustek – Wybrane problemy nawigacji lotniczej – 21 zł
- R. Szpyra – Powietrzna sztuka operacyjna wybranych państw – 17 zł
- R. Szpyra – Powietrzny wymiar współczesnej wojny – 13 zł
- R. Szpyra – Militarne operacje informacyjne – 18 zł
- R. Szpyra – Doktryna powietrzna USA. Wybrane treści – 23 zł
- A. Szymonik – Logistyczne zarządzanie wojskową jednostką budżetową – 25 zł
- Środki dowodzenia (praca zbiorowa) – 14 zł
- Śladkowski S. – Aspekty militarne i niemilitarne zagrożeń środowiskowych – 18 zł
- Terroryzm a broń masowego rażenia (praca zbiorowa) – 18 zł
- Użycie wojsk rakietowych i artylerii w operacjach (praca zbiorowa) – 20 zł
- J. Wolejszo – Wybrane problemy procesu planowania i rozliczania działalności szkoleniowej na szczeblach taktycznych w SZ RP – 18 zł
- J. Wolejszo – Trening sztabowy dowództw szczebla taktycznego SZ RP – 20 zł
- J. Wolejszo – Transformacja dowództwa szczebla taktycznego na stanowiska dowodzenia w trakcie realizacji ćwiczeń operacyjno-taktycznych – 16 zł
- J. Wolejszo – Wybrane aspekty projektowania struktury organizacyjnej zespołu dowodzenia stanowiska dowodzenia brygady zmechanizowanej – 13 zł
- J. Wolejszo – Wybrane problemy przygotowania i realizacji ćwiczeń sojuszniczych NATO – 18 zł
- J. Wolejszo – Wybrane aspekty projektowania struktur organizacyjno-funkcjonalnych ośrodków decyzyjnych – 18 zł
- J. Wolejszo – Rodzaje i formy ćwiczeń operacyjno-taktycznych prowadzonych w wybranych armiach NATO – 15 zł
- J. Wolejszo – Wybrane aspekty doskonalenia ośrodków decyzyjnych – 10 zł
- J. Wolejszo, Z. Fioła – Dowodzenie brygadą zmechanizowaną (pancerną) w obronie – 14 zł
- J. Wolejszo, Z. Fioła – Dowodzenie brygadą zmechanizowaną (pancerną) w marszu – 17 zł

ISBN 83-89423-86-3

AON Wydział
Wydawniczy